

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БУРДЮГ МАКСИМ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК: 32.01:321

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОПУЛІЗМ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ЛІБЕРАЛЬНІЙ ДЕМОКРАТІЇ

Спеціальність 052 «Політологія»
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Бурдюг М. М.

Науковий керівник: Малкіна Ганна Миколаївна, доктор політичних наук,
професор

Київ 2023

АНОТАЦІЯ

Бурдюг М. М. Популізм як альтернатива ліберальній демократії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2023.

Соціально-економічні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століття спричинили в політичному просторі світу складні зміни, в результаті яких популізм став однією з причин кризи демократії, що спостерігається як в країнах, що формують демократичні інституції, так і в державах з давніми демократичними традиціями. Суспільний дискурс став значно агресивнішим, радикальнішим, сповненим суспільних протиріч, оскільки політична популістська риторика та рухи посилили власні впливи. Політична агітація та мова ненависті призвели до злочинів на ґрунті ксенофобії, особливо проти вразливих груп, таких як біженці та мігранти. Має місце відчутний негативний вплив на згуртованість суспільств та ущемлення прав і свобод різних груп людей та об'єднань. Популізм розгортає негативну динаміку, яка підриває саму структуру та існування ліберально-демократичного публічного простору, спотворюючи базові норми й цінності суспільства та його демократичні надбання. Створюються перешкоди для критичного соціального та політичного дискурсу, а тактика виключення перешкоджає значущій участі учасників політичного процесу.

Популістські рухи працюють над тим, щоб позбавити частину населення доступу до публічних дискурсів або навіть унеможливити їх права на участь. Соціальне та політичне відчуження підриває основні цінності – гідність, рівність, свободу. Тому життєво важливо вирішувати ці виклики,

досліджуючи його ідеологічні основи, запобігаючи шкідливим наслідкам. В посттоталітарну історичну епоху популізм розглядається як політична тенденція до обмеженого сприйняття демократичних цінностей, заперечення принципів ліберальної демократії та спрощений шлях для досягнення власних політичних цілей. Незалежно від ідеологічного спрямування популістської риторики, діяльнісна складова політичних еліт вирізняється незавершеністю, непослідовністю та імітацією вирішення протиріч, особливо зазначене вирізняється в українському політичному просторі.

Метою дисертаційного дослідження є концептуалізація явища популізму, з'ясування його проявів як альтернативи ліберальній демократії та визначення механізмів його стримування.

Об'єктом дослідження є ліберальна демократія як форма представницького суспільно-політичного ладу з міцно захищеними індивідуальними та груповими свободами, в основі якої лежать ліберальні права, плюралізм та толерантність.

Предметом дослідження є прояви популізму, що пропонують альтернативу ліберальній демократії та містять потенційну загрозу для неї.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали концептуальні положення, розроблені вітчизняними та зарубіжними вченими з проблем політології, права, публічної політики та популізму. У ході дослідження було використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: структурно-функціональний – для визначення основних елементів популізму та їх ролі у політичних процесах, системний – для вивчення об'єкта дослідження (ліберальної демократії) як системи, що має підсистеми, елементи та зв'язки між ними, а також для дослідження популізму в контексті політології, права, публічної політики, історико-порівняльний – для дослідження перебігу поширення популізму як альтернативи ліберальній демократії в історичному контексті та порівняння на прикладі різних країн та популістських лідерів, монографічний – з метою опрацювання наукових джерел про популізм та

нормативно-правових документів, які унормовують функціонування політичних процесів; методи аналізу та синтезу, історико-порівняльний метод (у характеристиці умов формування популізму); експертний аналіз – для визначення підходів до вирішення проблематики протидії проявам популізму; абстрактно-логічний – для виявлення найсуттєвіших елементів впливу популізму на політичні процеси; статистичний – для аналізу соціологічних даних щодо сучасного стану популізму, виявлення тенденції його розвитку; морфологічний аналіз (в уточненні понятійно-категоріального апарату політичної науки); формалізації – для узагальнення отриманих результатів.

Основним результатом дисертаційного дослідження є концептуалізація явища популізму, який розглядається як альтернатива ліберальній демократії, її основним засадам і цінностям, що було зроблено на основі комплексного з'ясування змісту явища, його сутності, форм, напрямів та тенденцій.

У роботі комплексно та системно обґрунтовано концептуальну парадигму формування та розвитку популізму, яка базується на економічних, соціальних, інституційних, культурних, етнічних, релігійних проблемах, конфліктах та протиріччях; передбачає поліваріантне використання; має сутнісну сформованість на ідеолого-антагоністичному підґрунті; концептуалізується політико-стратегічним, політико-психологічним та соціокультурним підходами; обумовлює взаємоузгодженість різних інструментів політичного впливу з огляду на поставлені цілі та мінливість політичного простору.

Розкрито сутність процесів впливу маніпулятивних технологій популізму на соціально-політичну поведінку з використанням комунікативної взаємодії з потенційним електоратом з метою спонукання останніх до певних дій в інтересах популістичних партій та лідерів як противага демократичним методам вільного волевиявлення, прозорості інформації та плюралізму думок.

Удосконалено еволюційну модель формування популізму в Україні, яка

враховує вплив виокремлених чинників: відсутності політичної культури, авторитарності політичних еліт, недоліків виборчого законодавства, перманентності кризових явищ та чинники поширення українського популізму, яка виявила основні кризи влади та причини втрати народної довіри до політичних еліт.

У дослідженні визначено роль базових принципів ліберальної демократії (свобода слова, плюралізм думок, толерантність, прозорість, підзвітність), що впливають на ступінь поширення популізму.

Уточнено сутність і зміст популізму, а саме ідентифікація його шляхом визначення основних цілей і завдань, напрямів (антиолігархічний, соціальний, безпековий, військовий) та методів (підлаштовування, авторитаризму, блокування діалогу, дезінформації), що використовуються в процесі політичного форматування.

Обґрунтовано механізми стримування проявів популізму на основі посилення економічної політики, соціального захисту, демократичних інституцій, загальної економіко-суспільної освіченості та політичної відповідальності та уточнення понятійно-категоріального апарату, а саме сутності ліберальної демократії, що враховує принципи, форми та інструменти обмеження влади більшості.

Узагальнено світові тенденції популістських рухів, що дозволило описати лівий і правий ідеологічний базис у популізмі та виокремити антиемігрантський, антиглобалізаційний, гендерний, націоналістичний, релігійний, пацифістський напрями популізму різних країн світу.

Ключові слова: популізм, ліберальна демократія, авторитаризм, електорат, демократія, політична технологія, ідеологія, політичний режим, вибори, політичний лідер.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Бурдюг М. М. Чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. № 66. С. 89–97.
2. Burdiuh M., Malkina H. Populism in the United States: How Democracy Overcomes the Challenge. *Actual Problems of International Relations. Institute of International Relations of Taras Shevchenko National Univeristy of Kyiv*. Issue 151, #2 (2022). P. 4–9.
3. Бурдюг М. М. Популізм як виклик демократичним процесам у Європейському Союзі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2023. Вип. 1(57). С. 49–55.

Матеріали наукових конференцій:

1. Burdiuh M. Populism as a Phenomenon of Modern Politics. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020»*, April 22-23, 2020: [Abstracts]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University». P. 172–173.
2. Burdiuh M. Left-wing and Right-Wing Populism in Modern Democracies. *International Scientific Conference «The Days of Science of the*

Faculty of Philosophy – 2021», April 21-22, 2021: [Abstracts]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University». P. 315–317.

3. Burdiah M. How Populism Challenges Modern Liberal Democracies? International Scientific and Practical Conference «*Modern directions of scientific research development*», September 28-30, 2021: [Abstracts]. Chicago, USA: BoScience Publisher. P. 357–365.

4. Бурдюг М. М. Механізми протидії популізму в Україні. *Стан, проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства*: збірник тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф., 20 квітня 2023 р. [матеріали доповідей та виступів]. Полтава: ЦФЕНД, 2023. С. 40–42.

Статті, що додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Burdiah M. Right-Wing and Left-Wing. Populist Parties as a Threat to Modern Liberal Democracies. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts*. Poland. 2021. Vol. 15, No. 1. P. 11–21.

ANNOTATION

Burdiuh M. M. Populism as an alternative to liberal democracy. – **Manuscript.** The doctoral thesis for the scientific degree of the Doctor of Philosophy in the field of knowledge 05 “Social and behavioural sciences” on a speciality 052 “Political science”. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 2023.

As a result of the socio-economic processes of the late 20th and early 21st centuries, caused by complex changes in the political space of the world, populism became one of the causes of the democracy crisis, which is observed both in countries forming democratic institutions and in states with long-lasting democratic traditions. Public discourse has become much more aggressive, more radical, and full of social contradictions, as populist rhetoric and movements have strengthened their influence. Political campaigning and hate speech lead to xenophobic crimes, particularly against vulnerable groups such as refugees and migrants. There is a tangible negative impact on the cohesion of societies and infringement of the rights and freedoms of various groups of people and associations. Populism develops a negative dynamic that undermines the very structure and existence of public space, distorting the basic norms and values of society and its democratic assets. Barriers to critical social and political discourse are created, and exclusionary tactics prevent meaningful participation by subjects of the political process.

Populist movements work to deprive a part of the population of access to public discourse or even make it impossible for them to participate. Social and political alienation undermines fundamental values – dignity, equality, freedom. It is therefore vital to address these challenges by examining their ideological

underpinnings, preventing harmful consequences. In the post-totalitarian historical era, populism is viewed as a political tendency towards limited perception of democratic values, denial of the principles of liberal democracy, and a simplified way to achieve one's own political goals. Regardless of the ideological direction of populist rhetoric, the activity component of political elites is characterized by incompleteness, inconsistency and imitation of the resolution of contradictions, especially in the Ukrainian political space.

The purpose of this doctoral thesis is to conceptualize the phenomenon of populism, clarify its manifestations as an alternative to liberal democracy, and determine its minimization mechanisms.

The object of the study is liberal democracy as a form of democratic government in which a balance is found between the principle of limited governance and the principle of citizens' participation in politics.

The subject of the study is manifestations of populism, which offer an alternative to liberal democracy and contain a potential threat to it.

The theoretical and methodological basis of the research was made up of conceptual provisions developed by domestic and foreign scientists on the problems of political science, law, public policy and populism. In the course of the research, general scientific and special methods were used, in particular: structural-functional method – to determine the main elements of populism and their role in political processes, systemic – to study the object of research (liberal democracy) as a system with subsystems, components and connections between them, as well as to research populism in the context of political science, law, public policy, historical and comparative – to study the course of the spread of populism as an alternative to liberal democracy in the historical context and comparison using the example of different countries and populist leaders, monographic – to study scientific sources on populism and regulatory and legal documents that regulate the functioning of political processes; methods of analysis and synthesis, historical-comparative method (in the characteristics of the conditions for the formation of

populism); expert analysis – to determine approaches to solving the problem of countering manifestations of populism; abstract-logical – to identify the most essential elements of the influence of populism on political processes; statistical – for the analysis of sociological data on the current state of populism, identifying the trend of its development; morphological analysis (in clarification of the conceptual and categorical apparatus of political science); formalization – to generalize the obtained results.

The main result of the doctoral thesis research is the conceptualization of the phenomenon of populism, which is considered an alternative to liberal democracy, its main principles and values, which was made based on a comprehensive clarification of the content of the phenomenon, its essence, forms, directions and trends.

The work comprehensively and systematically substantiates the conceptual paradigm of the formation and development of populism, which is based on economic, social, institutional, cultural, ethnic, religious problems, conflicts and contradictions; provides multivariate use; is essentially formed on an ideological and antagonistic basis; conceptualized by politico-strategic, politico-psychological and socio-cultural approaches; determines the mutual coherence of various tools of political influence in regards to the set goals and the political space's tendency to fluctuate.

The research underlines the essence of manipulative technologies' influence processes of populism onto socio-political behaviour through communicative interaction with the potential electorate in order to encourage the latter to take specific action in the interests of populist parties and leaders as a counterweight to, and distortion of democratic methods of free will's expression, transparency of information and opinions pluralism.

The evolutionary model of the formation of Ukrainian populism has been improved, which takes into account the influence of isolated factors: the absence of political culture, the authoritarianism of political elites, the shortcomings of

electoral legislation, the permanent crisis state, and the factors of the spread of populism, that revealed the central crises of power and the reasons for the loss of popular trust in political elites.

The research determined the role of the basic principles of liberal democracy (freedom of speech, pluralism of opinion, tolerance, transparency, accountability), that influence the degree of spread of populism.

The essence and content of populism have been specified, namely its identification by determining the main goals and objectives, directions (anti-oligarchic, social, security, military) and methods (adjustment, authoritarianism, dialogue blockage, disinformation) that are used in the process of political formatting.

The thesis emphasizes mechanisms for minimizing manifestations of populism based on the strengthening of economic policy, social protection, democratic institutions, general economic and social education and political responsibility, and clarification of the conceptual and categorical apparatus, namely the essence of liberal democracy, which takes into account the principles, forms and tools of limiting the power of the majority.

Global trends of populist movements are summarized, which made it possible to describe the left and right ideological basis of populism and to single out anti-emigrant, anti-globalization, gender, nationalist, religious, and pacifist directions of populism in different countries of the world.

Keywords: populism, liberal democracy, authoritarianism, electorate, democracy, political technology, ideology, political regime, elections, political leader.

LIST OF PUBLICATIONS

Articles in scientific professional journals of Ukraine and scientific periodicals of other countries:

1. Burdiuh M. Factors of the growth of populism in conditions of liberal democracy. *Actual problems of politics*. 2020. №66. P. 89–97.
2. Burdiuh M., Malkina H. Populism in the United States: How Democracy Overcomes the Challenge. *Actual Problems of International Relations. Institute of International Relations of Taras Shevchenko National Univeristy of Kyiv*. 2022. №151. P. 4–9.
3. Burdiuh M. Populism as a challenge to democratic processes in the European Union. *Visnyk of the National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"*. Political Science. Sociology. Law. 2023. №1(57). P. 49–55.

Materials of scientific conferences:

1. Burdiuh M. Populism as a Phenomenon of Modern Politics. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020»*, April 22-23, 2020: [Abstracts]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University». P. 172–173.
2. Burdiuh M. Left-wing and Right-Wing Populism in Modern Democracies. *International Scientific Conference «The Days of Science of the*

Faculty of Philosophy – 2021», April 21-22, 2021: [Abstracts]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University». P. 315–317.

3. Burdiih M. How Populism Challenges Modern Liberal Democracies? *International Scientific and Practical Conference «Modern directions of scientific research development*», September 28-30, 2021: [Abstracts]. Chicago, USA: BoScience Publisher. P. 357–365.

4. Burdiih M. Mechanisms of countering populism in Ukraine. *International Scientific «Problems and Prospects of the Development of Science, Education, Technology and Society*», April 20, 2023: [Abstracts]. Poltava 2023. C. 40–42.

Articles that additionally reflect the dissertation scientific results:

1. Burdiih M. Right-Wing and Left-Wing. Populist Parties as a Threat to Modern Liberal Democracies. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts*. Poland. 2021. Vol. 15, No. 1. P. 11–21.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛІЗМУ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	23
1.1. Основні засади ліберальної демократії	23
1.2. Концептуальні підходи до визначення популізму в політичній науці .	41
1.3. Чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії	59
Висновки до 1 розділу.....	70
РОЗДІЛ 2. ПОПУЛІСТСЬКИЙ ВИКЛИК ЗАХІДНИМ ЛІБЕРАЛЬНИМ ДЕМОКРАТІЯМ.....	76
2.1. Правий та лівий популізм в Сполучених Штатах Америки.....	76
2.2. Особливості популістських рухів у Західній Європі	97
Висновки до 2 розділу.....	124
РОЗДІЛ 3. ПОПУЛІЗМ ЯК ЗАГРОЗА ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	126
3.1. Соціальне підґрунтя та основні прояви популізму в Україні	126
3.2. Особливості популізму в Україні в умовах становлення ліберальної демократії	143
3.3. Механізми стримування популізму в Україні	158
Висновки до 3 розділу.....	171

ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТКИ.....	207

ВСТУП

Актуальність теми. Соціально-економічні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століття спричинили в політичному просторі світу складні зміни, в результаті яких популізм став однією з причин кризи демократії, що спостерігається як в країнах, що формують демократичні інституції, так і в державах з давніми демократичними традиціями. Суспільний дискурс став значно агресивнішим, радикальнішим, сповненим суспільних протиріч, оскільки політична популістська риторика та рухи посилили власні впливи. Політична агітація та мова ненависті призвели до злочинів на ґрунті ксенофобії, особливо проти вразливих груп, таких як біженці та мігранти. Має місце відчутний негативний вплив на згуртованість суспільств та ущемлення прав і свобод різних груп людей та об'єднань. Популізм розгортає негативну динаміку, яка підриває саму структуру та існування ліберально-демократичного публічного простору, спотворюючи базові норми й цінності суспільства та його демократичні надбання. Створюються перешкоди для критичного соціального та політичного дискурсу, а тактика виключення перешкоджає значущій участі учасників політичного процесу.

Популістські рухи працюють над тим, щоб позбавити частину населення доступу до публічних дискурсів або навіть унеможливити їх права на участь. Соціальне та політичне відчуження підриває основні цінності – гідність, рівність, свободу. Тому життєво важливо вирішувати ці виклики, досліджуючи його ідеологічні основи, запобігаючи шкідливим наслідкам. В посттоталітарну історичну епоху популізм розглядається як політична

тенденція до обмеженого сприйняття демократичних цінностей, заперечення принципів ліберальної демократії та спрощений шлях для досягнення власних політичних цілей. Незалежно від ідеологічного спрямування популістської риторики, діяльнісна складова політичних еліт вирізняється незавершеністю, непослідовністю та імітацією вирішення протиріч, особливо зазначене спостерігається в українському політичному просторі.

Проблеми проявів популізму загального теоретико-методологічного характеру розроблялися у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників – Д. Видріна, В. Галстона, Г. Івалді, Р. Інглехарта, С. Мигаль, К. Мудде, П. Норріса, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Радь, П. Таггарда, О. Яроша та ін. Наукові здобутки зазначених учених та тих, хто досліджував окремі напрями проблематики популізму в демократичному суспільстві (В. Гудзь, П. Ілляшенко, І. Кіянка, А. Колодій, Я. Котляревський, Д. Михайлишина, О. Лісничук, Н. Резанова, О. Свідерська, А. Соколовська, Д. Яблонівський та ін.), розробляючи теоретико-методологічне підґрунтя політичної науки, поки що не в змозі дати вичерпні відповіді на всі виклики сучасного суспільно-політичного життя.

У роботах вчених (Д. Гелда, І. Головка, М. Гурика, Е. Гутмана, Р. Даля, І. Застави, В. Кимлічка, Дж. Медісона, А. Фененко, М. Шумки, Г. Зеленько та ін.), присвячених вивченню питань зазначеної проблематики, містяться важливі узагальнення та висновки щодо складних суспільно-політичних процесів, які відбуваються в ліберальних демократіях, але повною мірою їх використання в умовах України ускладнено, враховуючи специфіку становлення інститутів демократичного суспільства та незавершеність цього процесу. Виходячи з існуючих обставин, можна говорити про значний потенціал наукових досліджень щодо зазначених проблем дослідження популізму.

Попри на широке коло ґрунтовних наукових розробок, які стосуються формування та проявів популізму, залишається багато питань, недостатньо

розроблених вітчизняними та зарубіжними науковцями, а також дискусійних положень щодо вибору інструментів протидії популізму, який активно витісняє надбання ліберальної демократії, що обумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є концептуалізація явища популізму, з'ясування його проявів як альтернативи ліберальній демократії та визначення механізмів його стримування.

Реалізація поставленої мети зумовила виконання таких *завдань*:

- узагальнити основні засади ліберальної демократії;
- дослідити концептуальні підходи до визначення популізму в політичній науці;
- виявити чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії;
- провести аналіз правого та лівого популізму в США (американській демократії);
- визначити особливості популістських рухів у Західній Європі;
- дослідити соціальне підґрунтя та основні прояви популізму в Україні;
- охарактеризувати особливості популізму в Україні в умовах становлення ліберальної демократії;
- визначити механізми стримування популізму в Україні.

Об'єктом дослідження є ліберальна демократія як форма представницького суспільно-політичного ладу з міцно захищеними індивідуальними та груповими свободами, в основі якої лежать ліберальні права, плюралізм та толерантність.

Предметом дослідження є прояви популізму, що пропонують альтернативу ліберальній демократії та містять потенційну загрозу для неї.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження склали концептуальні положення, розроблені вітчизняними та зарубіжними вченими з проблем політології, права, публічної політики та популізму. У ході

дослідження було використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: структурно-функціональний – для визначення основних елементів популізму та їх ролі у політичних процесах, системний – для вивчення об'єкта дослідження (ліберальної демократії) як системи, що має підсистеми, елементи та зв'язки між ними, а також для дослідження популізму в контексті політології, права, публічної політики, історико-порівняльний – для дослідження перебігу поширення популізму як альтернативи ліберальній демократії в історичному контексті та порівняння на прикладі різних країн та популістських лідерів, монографічний – з метою опрацювання наукових джерел про популізм та нормативно-правових документів, які унормовують функціонування політичних процесів; методи аналізу та синтезу, історико-порівняльний метод (у характеристиці умов формування популізму); експертний аналіз – для визначення підходів до вирішення проблематики протидії проявам популізму; абстрактно-логічний – для виявлення найсуттєвіших елементів впливу популізму на політичні процеси; статистичний – для аналізу соціологічних даних щодо сучасного стану популізму, виявлення тенденції його розвитку; морфологічний аналіз (в уточненні понятійно-категоріального апарату політичної науки); формалізації – для узагальнення отриманих результатів.

В якості інформаційної бази дослідження використано нормативно-правові акти України, аналітичні матеріали соціологічних агентств і організацій, монографічні та наукові роботи вітчизняних і зарубіжних учених.

Наукова новизна одержаних результатів. Основним результатом дисертаційного дослідження є концептуалізація явища популізму, який розглядається як альтернатива ліберальній демократії, її основним засадам і цінностям, що було зроблено на основі комплексного з'ясування змісту явища, його сутності, форм, напрямів та тенденцій розвитку. У процесі дослідження були здобуті результати, новизна яких конкретизується у

наступних положеннях:

уперше:

– комплексно та системно обґрунтовано концептуальну парадигму формування та розвитку популізму, яка враховує багатогранність його джерел, аспекти і вплив на суспільство, базується на економічних, соціальних, інституційних, культурних, етнічних, релігійних проблемах, конфліктах та протиріччях; передбачає поліваріантне використання; має сутнісну сформованість на ідеолого-антагоністичному підґрунті; концептуалізується політико-стратегічним, політико-психологічним та соціокультурним підходами; визначає взаємозв'язок між різними інструментами політичного впливу, забезпечуючи їх взаємодію відповідно до поставлених цілей і зважаючи на мінливість політичного простору, підкреслює важливість цілеспрямованого використання інструментів, що дає можливість досягти оптимального впливу на суспільство та політику;

– виокремлено та систематизовано чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії, а саме: необміркована соціально-економічна політика; спекуляції на національно-культурній ідентичності; зростання негативних етно-політичних і соціально-економічних процесів; критичне ставлення до форм, темпів і цілей європейської інтеграції, а також супутніх їй процесів у соціально-економічній і етнокультурній сферах; політичний стиль партійної поведінки, спрямований на завоювання симпатій протестного й пасивного електорату за допомогою пропозиції спрощених рішень складних проблем; зростання кількості іммігрантів з причин військових конфліктів та економічних негараздів; навмисне використання кризи для посилення невдоволення громадян політикою держави; використання медіа для досягнення власних політичних цілей; зростання соціально-економічної нерівності; кризові ситуації та невдоволення; втрата політичними елітами зв'язку з реальними проблемами та потребами населення;

– запропоновано авторське визначення дефініції «популізм», який

розглядається як альтернативна система поглядів на суспільно-політичний лад та фрагментована ідеологія, яка акцентує увагу на інтересах "звичайних людей" у протистоянні з домінуючими елітами та надає перевагу волі більшості.

удосконалено:

– еволюційну модель формування популізму в Україні як політичного феномену, що конкурує з принципами ліберальної демократії, на основі впливу на суспільство виокремлених чинників (відсутності політичної культури, авторитарності політичних еліт, недоліків виборчого законодавства, перманентності кризових явищ, руйнування інститутів, посилення соціальної та політичної поляризації) та чинників поширення українського популізму (апеляція до мас, антиелітизм, спрощені рішення для складних проблем), яка виявила основні кризи влади, політичні кластери суспільства (націоналістичний, ліберальний, проєвропейський, проросійський) та причини втрати народної довіри до політичних еліт та основ для національного консенсусу, а саме: ідентичності, геополітичних пріоритетів, історії;

– визначення ролі базових принципів ліберальної демократії (свобода слова, плюралізм думок, толерантність, прозорість, підзвітність) та політичних атрибутів ліберальної демократії (уряд, що обирається; вільне волевиявлення; свобода совісті та інформації), які стримують поширення популізму завдяки активній участі громадян у політичному процесі, рівності всіх перед законом і толерантному ставленні до різних думок, культур, релігій та етнічних груп.

– теоретико-методичні підходи до визначення особливостей та напрямів популізму на основі використання комунікативного змісту (стратегії комунікації), маніпулятивного дискурсу (здійснення цільового впливу) та прояву політичного антагонізму, що потребує використання механізмів мобілізації та підтримки широких верств населення.

дістали подальшого розвитку:

– уточнення сутності та змісту популізму, а саме ідентифікація його шляхом визначення основних цілей і завдань, напрямів (антиолігархічний, соціальний, безпековий, військовий) та методів (підлаштовування, авторитаризму, блокування діалогу, дезінформації), що використовуються в процесі політичного формування;

– обґрунтування механізмів стримування проявів популізму на основі посилення економічної політики, соціального захисту, демократичних інституцій, зміцнення інституційної стійкості, громадянської участі, загальної економіко-суспільної освіченості та політичної відповідальності;

– уточнення понятійно-категоріального апарату, а саме сутності ліберальної демократії, що враховує принципи (виборність влади, захист прав, поділ державної влади, незалежний контроль, плюралізм, толерантність), форми (пряме та представницьке народовладдя) та інструменти обмеження влади більшості (конституційно-правові, виборчі);

– узагальнення світових тенденцій популістських рухів, що дозволило описати лівий і правий ідеологічний базис у популізмі та виокремити антиемігрантський, антиглобалізаційний, гендерний, націоналістичний, релігійний, пацифістський напрями популізму різних країн світу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в ньому основні теоретичні положення, висновки та рекомендації можуть бути використаними українськими політико-владними організаціями та установами в процесі реалізації державної політики для розуміння сутності популізму та його впливу на демократичні політичні процеси, а також врахувати механізми його стримування в процесі ліберально-демократичних перетворень. Результати дисертаційного дослідження також можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів у навчальному процесі з політичних наук.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою

роботою та містить раніше не захищені наукові положення у галузі політичної науки, отримані автором особисто. У працях, підготовлених спільно з іншими науковцями, роль здобувача конкретизовано в списку публікацій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати досліджень пройшли обговорення та були оприлюднені на вітчизняних та міжнародних конференціях. Зокрема, на міжнародних конференціях The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020 (Київ, 2020 р.), The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021 (Київ, 2021 р.), Modern directions of scientific research development (Чикаго, 2021 р.), Стан, проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства (Полтава, 2023 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано три статті у виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України, одна стаття – у зарубіжному виданні, а також чотири наукові тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначені її змістом, метою та поставленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 205 сторінок, із яких основного тексту – 164 сторінки. Список використаних джерел нараховує 244 найменування на 25 сторінках.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛІЗМУ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Основні засади ліберальної демократії

Ліберальна демократія в сучасній політичній науці детермінується певним ідеалом, на основі якого будуються усі класифікації політичних режимів. Ліберальна демократія – форма представницького суспільно-політичного ладу з міцно захищеними індивідуальними та груповими свободами, в основі якої лежать ліберальні права, плюралізм та толерантність. Термін «ліберальна демократія» ілюструє певну політичну філософію, також вживається для вираження певного політичного режиму [25].

Принципи ліберальної демократії почали активно впроваджуватися в деяких країнах після Другої світової війни. Було проголошено цінність індивідуальних та соціальних прав, важливість політичного консенсусу та влади закону, значення вільної преси. Важливими в зазначеному контексті є потреби культурних змін, зокрема зв'язок між культурою, цінностями та

подальшим розвитком, а також розширення демократичних процесів у постколоніальних країнах [2].

У концептуальному сенсі ліберальна демократія виходила з таких положень:

- 1) суспільство структуроване і складається з множини різних груп;
- 2) основою суспільного співжиття є досягнення суспільної згоди, важливе значення в чому відіграють представницькі органи влади;
- 3) влада закону – найвища цінність, і гарантії захисту прав меншин мають найбільше значення (див. табл. 1.3).

На противагу ліберальній демократії розглядається популістська демократія – політичний підхід або ідеологія, що поєднує елементи популізму з принципами демократії. Вона акцентує увагу на прямому залученні населення до політичного процесу та обіцяє захистити інтереси "людського народу" від "еліт" або "елітарних структур".

Популізм – це політична стратегія, що спирається на мобілізацію народу, звертання до його настроїв, прагнення до простих рішень і протиставлення "людського народу" іншим соціальним групам, таким як еліта, партії або зовнішні сили.

У популістській демократії акцент робиться на прямому залученні народу до процесу ухвалення політичних рішень, часто через референдуми або інші форми громадського голосування. Це може включати широке застосування прямої демократії, де народ безпосередньо вирішує питання, що стосуються його життя та діяльності.

Однак популістська демократія може також відображати небезпеку концентрації влади в руках лідера або партії, що виступають як "голос народу". Це може призводити до обмеження прав і свобод громадян, а також ігнорування принципів верховенства права та незалежного судочинства.

Порівняння ключових положень ліберальної та популістської демократії
[авторська розробка]

Ліберальна демократія	Популістська демократія
Влада закону	Влада людей
Права меншин	Воля більшості (мажоритарний принцип)
Представницькі політичні інституції як основний суб'єкт управління суспільними справами	Учасницький підхід широкої громадськості в управлінні суспільними справами
Мета – високий рівень легітимності влади	Мета – задоволення потреби людей
Завдання державного управління – досягнення публічної довіри та консенсусу	Завдання державного управління – забезпечення добробуту людей
Відірвані від широких мас і зазвичай корумповані еліти	Лідери з народу, доброчесні, «прости і свої»
Серед інструментів управління – забезпечення професіоналізації кадрів у системі представницьких органів влади та судовій системі	Серед інструментів управління – звинувачення та деморалізація опонентів

Відповідно до основних концепцій ліберальної демократії, для її виникнення необхідна низка умов. Ці умови включають добре розвинену систему правосуддя, правовий захист приватної власності, широкий середній клас та сильне громадянське суспільство.

Останніми роками лібералізм означає зростання впливу ліберальних інституцій – судів, наднаціональних органів, статутів, незалежних агентств, наглядових органів ООН, що все частіше стримують та коригують

парламенти, конгреси. Ця зміна влади була сумнівною, коли ці органи просто скасовували або відкладали закони та правила. Такі інституції можуть доручати демократично відповідальним органам провести певні реформи й навіть нав'язати їх іншим державам шляхом творчої інтерпретації конституції та договорів. Рішення ліберальних інституцій охоплювали широкий діапазон офіційних повноважень – від правил соціального забезпечення та узаконення одностатевих шлюбів до правил міграції та депортації.

Проаналізуємо інші чинники в контексті характеристики політичних атрибутів сучасних ліберальних демократій. Контроль за імміграцією є одним із прикладів політики, яка в багатьох країнах не замовчується. Такий підхід є майже конституційною конвенцією. Чим довше така завіса вироблення публічної політики в цьому аспекті залишатиметься непоміченою, тим більше виборні чи парламентські більшості перестануть бути вирішальними особами, що ухвалюють рішення, а стануть одними із кількох зацікавлених сторін за круглим столом обговорення. Мажоритарна демократія в цих умовах мутує в систему, яку Інститут Гудзона Джон Фонте називає постдемократією, у якій еліти та установи, які вони контролюють, мають більшу владу, ніж виборці та їхні обрані представники.

Спробуємо продемонструвати це у вигляді змістовного соціально-наукового зіставлення (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Основні характеристики світ-системного змістового аналізу сучасного державного розвитку [авторська розробка]

Пост-демократія	Мажоритарні ліберальні демократії	Популізм
Біль про права	Мажоритарна виборча	Практики учасницької

	система відносно більшості	(партисипаторної) демократії, референдум
Міжнародні суди		Виборні судді
PR (public relations)	Бікамералізм та право вето однієї палати парламенту на законодавчі акти іншої	Федералізм та кофедералізм
Моніторинг ООН		Відкликання депутата
Конституційний суд	Розвинений парламентаризм	Дієвий інструмент імпічменту
Сила права, рівність у правах	Концепція громадянства	Концепція громадянськості, культурні концепції громадянства, пост-громадянське покоління
Бідні – багаті	Дуже бідні – дуже багаті, маргіналізація нижчих соціальних класів	Подолання соціальної нерівності, забезпечення повної зайнятості та гідної зарплати (в ідеалі)

Зі збільшенням кількості та значення ліберальних обмежень демократичної більшості система рухається до постдемократії. Постдемократія – це теоретичний та аналітичний термін, який описує зміну політичного ландшафту та характеру демократії в сучасному світі. Концепція постдемократії вказує на те, що традиційна форма представницької демократії переживає кризу та втрачає свою центральну роль в ухваленні політичних рішень.

Коли кількість ліберальних обмежень зменшується чи коли відбувається рух у зворотному напрямку до прямої демократії, державні системи рухаються до популізму. Але кожна дія стимулює реакцію. Оскільки в

останні роки більше владних повноважень перейшло до ліберальних інституцій, а демократичні більшості в результаті стали слабшими, з'явилося все більше популізму, який наголошує, що воля виборців ігнорується, і вимагає відповідної поваги.

Нідерландський політолог ліберальних поглядів Кас Мюдде кілька років тому зазначив, що «популізм – це неліберальна демократична відповідь на недемократичний лібералізм. Він критикує виключення важливих питань із політичного порядку денного елітами та закликає до їхньої повторної політизації.

Інший підхід визначення популізму в рамках ліберальної демократії був розкритий професором Такісом Паппасом, коли він сказав: «Популістські партії підтримують демократію, але не лібералізм. Лібералізм без демократії не є поєднанням, яке можна знайти в реальних політичних ситуаціях сьогодні» [27]. Це його друге речення розкриває необхідне нам визначення. Бо «лібералізм без демократії» – це влучний опис системи управління, до якої рухався Захід із 1989 року, а популізм – це спротив йому. Поза межами маніпулятивних технологій головний вибір, який наразі поставлено перед виборцями, стоїть між певним варіантом демократичного популізму та особливою формою ліберальної або прогресивної елітарності. На сьогодні формально це неактуалізований вибір у багатьох країнах. Але це вибір, до якого, здається, прагнуть постіндустріальні виборці та країни, аналізуючи ефективність політики лівих та правих у всьому світі. Можливо, це стане причиною конкуренції між неповажним націонал-популізмом та зарозумілим космополітичним центризмом або між популістською демагогією та фанатизмом Центру.

У цій дискусії наявні контрверсійні судження. Якщо правило більшості залишатиметься рушійною силою демократії, тоді популізм та популістські питання будуть поглинатися традиційними демократичними дебатами та підпорядковуватись своїм конвенціям. Британський референдум щодо Brexit

досяг саме цього. Після того, як виборці ухвалили своє рішення, а уряд пообіцяв його реалізувати, Brexit став повноправною частиною політичних дебатів. Уряд відповідально почав пропонувати заходи щодо реалізації Brexit, водночас опозиція пропонувала зміни до цих заходів, а суди слухали випадки забезпечення того, щоб Brexit здійснювати згідно з правилами політичної гри тощо.

Ліберальні демократи можуть систематично здійснювати судовий контроль, але лише за умови впевненості, що судді будуть захищати права особи краще, ніж установи, де ухвалюються рішення більшості [5, с. 146].

Характерною умовою формування ліберальної демократії є відкрите суспільство, що характеризується толерантністю, плюралізмом (в умовах ліберальної демократії політична група при владі не зобов'язана розділяти всі аспекти ідеології лібералізму, але повинна підкорятися згаданому принципу верховенства права), співіснуванням та конкуренцією широкого кола соціально-політичних точок зору в сучасному суспільстві. Через періодичні вибори кожна з груп, що мають різні думки, має шанс отримати владу. Однак модель відкритого суспільства забезпечує збереження влади керівною елітою, гарантує можливість безкровної зміни влади та спонукає уряд гнучко реагувати на суспільні вимоги [13].

Наприклад, у сучасних США багато американців не ідентифікують себе ні з консервативним, ні з ліберальним ідеологічним табором, натомість потрапляють в один із двох інших важливих політичних таборів і традицій США – лібертаріанський та популістський [26]. Громадяни США, які підтримують «лібертаріанську» ідеологію, виступають проти державного регулювання і в економічній, і в соціальній сферах. Навпаки, популісти підтримують активну роль уряду в цих сферах. Ще більше американців мають виразно неідеологічні погляди за своїм політичним світоглядом, тому вони не вписуються в жоден із чотирьох ідеологічних таборів (див. табл. 1.5). Це не повинно дивувати. З часів заснування США американці боролися за

відповідний баланс між державною владою та свободою особистості, і політичні партії, і окремі особи прагматично переосмислювали свої позиції щодо цього балансу, оскільки окремі питання вийшли на перший план політичних дебатів. Але з огляду на нинішню популярність ліберально-консервативних дискусій спробуємо детальніше розглянути сучасний стан такої ідеологічної системи (див. схему 1.1).

Таблиця 1.3

Ідеологічні вподобання громадян США

Ідеологія	Кількість респондентів
<i>Не визначились</i>	42%
Лібералізм	18%
Популізм	16%
Консерватизм	15%
Лібертаріанство	9%

Однією з важливих умов ліберальної демократії, як зазначалося вище, є загальне виборче право, яке надає кожному повнолітньому громадянину країни рівне право голосу незалежно від раси, статі, фінансового стану чи становища, освіти. Ще однією важливою умовою ліберальної демократії є забезпечення підзвітності виборних чиновників перед народом. Тому вибори та референдуми повинні бути вільними, чесними та справедливими. Виборам повинна передувати вільна й чесна конкуренція між різними політичними думками, поєднана з рівними можливостями для передвиборчих кампаній.

На практиці політичний плюралізм визначається наявністю кількох (принаймні двох) політичних партій, які мають велику владу. Найважливішою передумовою цього плюралізму є свобода вираження поглядів. Культурні, етнічні, релігійні та інші меншини повинні мати

належний рівень участі в ухваленні рішень, що, як правило, досягається шляхом надання їм часткової автономії [10].

Хоча ліберальні демократії включають елементи прямої демократії (референдуми), переважна більшість основних рішень держави ухвалюється урядом. Політика цього уряду повинна залежати лише від представників законодавчої влади та виконавчого директора, які встановлюються після періодичних виборів. Підпорядкування уряду невиборним силам не дозволяється. З наближенням виборів уряд повинен бути відкритим і прозорим, а корупція повинна негайно оприлюднюватися. Досвід показує, що самі по собі вільні вибори не завжди гарантують ліберальну демократію і часто на практиці призводять до «вад».

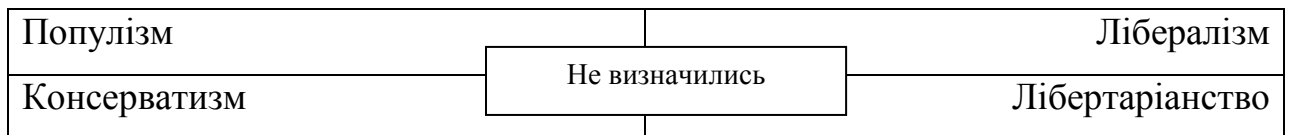

Схема 1.1 Система ідеологічних поглядів громадян США

У сучасних демократіях виконавча влада може не підпорядковуватися законодавчій та судовій владі або судова влада не в змозі забезпечити дотримання конституційних принципів [20, с. 33–35]. Останнє є поширеною проблемою. Передусім ліберальна демократія базується на верховенстві права та загальній рівності перед нею. Ось чому ліберальна демократія гарантує найвищий рівень правопорядку. Л. фон Мізес вважав, що позиція лібералізму щодо проблеми функцій держави є неминучим наслідком захисту приватної власності на засоби виробництва. Таким чином, захист приватної власності на засоби виробництва вже передбачає дуже суворе обмеження функцій, покладених на державу. Разом з тим, одних лише міркувань не достатньо, щоб визначити умови, які держава повинна виконувати, щоб демократія відповідала ліберальному ідеалу.

Ліберальна демократія повинна не тільки мати можливість захищати приватну власність, а бути організована таким чином, щоб мирний шлях її розвитку не переривався громадянськими війнами, революціями або повстаннями. Тут знаходить своє застосування соціальна функція, яку здійснює ліберальна демократія. На думку Л. фон Мізеса, вона є формою політичної системи, яка дозволяє уряду пристосовуватися до бажань людей без жорстокої боротьби [47, с. 21].

Рівень матеріального добробуту країни також є однією з умов переходу країни від авторитарного режиму до ліберальної демократії, і цей рівень відіграє важливу роль у забезпеченні її стабільності [21, с. 155]. Позитивними наслідками ліберальної демократії є накопичення людського капіталу, низька інфляція, низька політична та економічна нестабільність та відносно низьке втручання держави в діяльність підприємців. Ці обставини, зокрема економічна свобода, сприяють покращенню економічної ситуації та зростанню добробуту всього населення, що відображається у ВВП на душу населення. Однак, незважаючи на високі темпи економічного зростання, деякі ліберальні демократії все ще відносно бідні (Індія, Коста-Ріка), а низка авторитарних режимів, навпаки, процвітає (Бруней).

Демократія покликана створити умови для безперешкодної конкуренції різних суспільно-політичних сил за свою частку влади. Вона існує лише тоді, коли лідери політичної системи обираються в рамках такої відкритої та чесної конкуренції, у якій основні категорії дорослого населення можуть брати участь як активні чи пасивні суб'єкти.

Важливим є і рівень політичної участі, тобто залученості. Він визначається відповідно до частки населення, яке має право брати участь у системі публічного змагання за владу.

Ліберальна демократія, на думку Дж. Шумпетера, повинна гарантувати реальність таких її атрибутів:

- політичні права (конкуренція, опозиція та участь) та громадянські свободи;
- влада в руках обранців;
- баланс сил (обмеження виконавчої влади);
- передбачувані результати виборів;
- політичне представництво меншин;
- свобода об'єднань;
- соціальний плюралізм;
- незалежні ЗМІ;
- незалежна судова влада;
- верховенство права;
- захист прав власності [86].

Виключаючи монополію влади на людину, соціальну групу, партію тощо, ліберальна демократія пропагує ідею найширшого вибору в усіх сферах суспільного життя. У цьому контексті свобода економічного вибору, а отже, наявність альтернативних засобів до існування як матеріальних умов свободи людини є фундаментальними. Ліберальна демократія як очевидні та зрозумілі принципи проголошує ідеї приватної власності, вільного ринку, вільного підприємництва тощо [4].

Оскільки меншість здатна впливати на процес ухвалення рішень, ліберальна демократія забезпечує захист приватної власності для забезпечених, соціальний захист бідних, а також згладжування культурних, етнічних та релігійних конфліктів. Здатність змінювати уряди чи політику мирно та без насильства сприяє стабільності та впевненості в суспільстві. Цьому також сприяє той факт, що ліберальна демократія зобов'язує уряд працювати відкрито, повідомляти про свої стратегічні цілі та звітувати про поточні заходи для їх досягнення.

Свобода вираження поглядів також дозволяє краще інформувати громадян про реальний стан справ у державі. А. Турен виокремлює такі три виміри ліберальної демократії:

- обмеження влади (тобто поділ влади та встановлення більш гнучких відносин між державою та громадянським суспільством);
- представництво політичних акторів;
- громадянство [225].

Такий підхід в основному висвітлює інституційні характеристики ліберальної демократії. У процедурному аспекті, на наш погляд, чіткіші та простіші ознаки сприйняття ліберальної демократії на емпіричному рівні дає Р. Соренсен, виділяючи такі критерії та принципи ліберальної демократії, як участь, політична конкуренція, громадянські та політичні свободи [216, с. 23–24].

Рівень лібералізації політичної системи, як зазначає Р. Даль, визначається ступенем публічної конкуренції, що включає такі детермінанти:

- ступінь допустимості опозиції;
- справедливість політичної конкуренції;
- відкриття політичних інститутів;
- гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством [22, с. 9–13].

Іншими словами, другий критерій демонструє потенціал для політичної участі та опозиційної діяльності, а перший – те, як і якою мірою реалізуються ці можливості. Фактично ступінь конкуренції відображає рівень лібералізації режиму, а ступінь політичної участі – рівень і глибину демократизації системи [8, с. 9–13].

Дослідники дають різне визначення демократії, але з точки зору системи управління демократію слід розглядати як систему, у якій громадяни делегують власні права на реалізацію політичної влади в країні через виборні механізми, що дозволяє закріплювати волевиявлення [15].

Ліберальна демократія виникає у відкритому суспільстві, де існує плюралістична ідеологія та панує верховенство права. На основі політичної конкуренції має виникати поле, в якому формуються суспільно-політичні ідеології, які підзвітні перед народом та спрямовані на досягнення компромісу у суспільстві [9].

На думку А. Пшеворського, лібералізація, як правило, є результатом взаємодії розбіжностей, що виникають у рамках авторитарного режиму, та тиску з боку громадянського суспільства. Тому лібералізація може здійснюватися у двох напрямках (вгору чи вниз), залежно від того, що більш зрозуміле й первинне [66, с. 109–110].

Крім того, Р. Даль називає основні критерії ліберальної демократії: ефективна участь; рівність громадян; високий рівень політичної культури; контроль; включення в суспільство [22, с. 49–60].

Відомий теоретик процесів демократизації Л. Даймонд у процесі аналізу критеріїв ліберальної демократії визначає такі її ключові властивості [21, с. 13–14]:

- належність реальної влади виборним чиновникам та призначеним ними особам;
- конституційні межі та відповідальність виконавчої влади;
- політичні та інші права культурних, етнічних, релігійних та інших меншин;
- інші форми представництва інтересів, крім виборчих;
- наявність інших джерел інформації;
- наявність основних прав і свобод фізичних осіб;
- політична рівність громадян, захищених незалежним судом;
- верховенство права, яке захищає громадян від свавілля.

Теоретик зазначає, що цими критеріями керується Freedom House у щорічних оглядах стану свободи на планеті.

Ліберальні демократи дещо обмежують цінність демократії, визнаючи низку основних свобод більш важливими, ніж результати демократичної участі. До цих основних свобод, як правило, належать ті, які Дж. Ролз у своїй праці «Теорія справедливості» описує як основоположні для ідеалу вільних і рівних громадян [71]. Тому найосновніші критерії ліберальної демократії в описаному контексті набувають форми громадянських прав і свобод. Більшість із цих свобод була запозичена з різних течій лібералізму, але набули функційного значення: свобода вираження поглядів та думок, преси, асоціацій, релігії, право на особисту власність, свобода брати участь у виборах, концепція верховенства права, право на життя та гідність особистості, свобода засобів масової інформації та доступ до інших джерел інформації, незалежне правосуддя, рівність перед законом, право на належний процес, конфіденційність та право на особисту таємницю, свободу пересування та вибору місця роботи, право на освіту, право на працю та захист від надмірної економічної експлуатації, рівні можливості.

Деякі з цих свобод дещо обмежені. Однак усі обмеження повинні відповідати трьом умовам:

- суворо відповідати закону,
- переслідувати справедливую мету,
- бути необхідними та адекватними для досягнення цієї мети.

Визначаючи пріоритет основних свобод перед демократичним ухваленням рішень, ліберальна демократія принципово залишає місце для судового контролю, стримувань і противаг, розподілу влади та інших способів послаблення народної волі, які є звичним явищем у західних конституційних демократіях [33, с. 149]. Люди, які принципово не згодні з доктриною ліберальної демократії (зокрема, з культурних чи релігійних міркувань), мають ті самі права та свободи, що й інші. Це впливає з концепції відкритого суспільства, згідно з якою політична система повинна

мати можливість змінюватися та розвиватися. Отже, основними принципами сучасної ліберальної демократії є такі:

- народне представництво (парламентаризм), яке відбувається шляхом виборів,
- розподіл влад та відповідної системи стримувань та противаг між різними гілками влади;
- верховенство права (усі закони повинні мати юридичний характер, тобто бути офіційним вираженням свободи та рівності осіб),
- верховенство права (діяльність держави здійснюється суворо на основі та в рамках закону, у суспільних відносинах немає суб'єктивної волі).

Одним із критеріїв ліберальної демократії є утвердження принципу плюралізму в усіх сферах суспільного життя. Такий плюралізм гарантує умови для боротьби між різними соціально-політичними силами, вирішення конфліктів, що виникають між ними, та досягнення рівноваги та компромісу в суспільстві. Принцип плюралізму разом із принципом стримувань і противаг є основним механізмом досягнення балансу сил, що забезпечує найбільш оптимальний режим для підтримки демократії.

Сучасна ліберальна демократія визначає важливим принцип «права на незгоду» з думками та позиціями інших членів або груп у суспільстві. Ліберальна демократія вимагає, щоб усі учасники політичного процесу (уряд, опозиція, партії, групи інтересів тощо) дотримувались демократичних принципів співпраці, що передбачає спільну згоду на мирну передачу влади від переможеної партії переможцю у виборчому процесі, ротацію державних службовців на всіх рівнях управління. Ліберальна демократія, як зазначає Д. Хельд, – це «система управління, що складається з «обранців», які зобов'язуються «представляти» інтереси та думки громадян певних територій, зберігаючи при цьому «верховенство права» [145, с. 155].

Основною метою Конституції є обмеження повноважень уряду та правоохоронних органів, а також волі більшості. Ця мета досягається низкою

інструментів, основними з яких є верховенство права, незалежність судової влади, розподіл влади (за галузями та на територіальному рівні), що гарантують підзвітність органів влади. Конституційний захист від диктатури більшості є важливим критерієм переходу до ліберально-демократичного режиму й відрізняє його від інших типів демократії. Два класичні формулювання цих позицій містяться у філософії Дж. Медісона [45] та в роботі одного з провідних теоретиків англійського лібералізму XIX століття Дж. Бентама [2].

Дж. Медісон вважає ліберальну державу головним механізмом поєднання інтересів людей та захисту їхніх прав. Він вважав, що в такій державі буде забезпечена безпека особистості та власності, і політика може бути сумісною з вимогами великих національних держав, які характеризуються складними структурами промислового виробництва, торгівлі та міжнародних відносин [45, с. 387].

Поряд з цією точкою зору Дж. Бентам наголошував, що ліберальна демократія «має своїм характерним кінцем і результатом – захист своїх членів від утисків і грабунків, і цей захист забезпечують службові особи, яких вона наймає» [2, с. 149]. Демократичний уряд повинен захищати громадян від деспотичного використання політичної влади незалежно від того, належить вона монарху, аристократії або будь-якій іншій групі.

Таким чином, ліберальна держава стає подібною до посередника чи арбітра, причому інституції громадянського суспільства можуть задовольняти власні інтереси відповідно до законів економічної конкуренції та вільної торгівлі. Безкоштовне голосування є не менш необхідним, ніж вільний ринок, оскільки головне припущення полягає в тому, що в більшості сфер життя колективного блага можна досягти належним чином лише тоді, коли люди взаємодіють у конкурентному обміні, намагаючись збільшити свої переваги за мінімального державного втручання [2, с. 150].

Отже, ліберальна демократія набула своєї очевидно сучасної форми: сукупності законів та інститутів, які забезпечують найширшу участь більшості громадян у виборі представників, що уповноважуються ухвалювати політичні рішення, які стосуються всієї громади.

До політичних атрибутів ліберальної демократії входять [145, с. 161]:

- обраний уряд;
- вільні та чесні вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу;
- виборче право, яке поширюється на всіх громадян незалежно від раси, релігії, класу, статі;
- свобода совісті, інформації та думок з усіх питань, що становлять суспільний інтерес;
- право громадян балотуватися на виборах;
- право на створення незалежних асоціацій, включаючи соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії.

Усі розглянуті концепції та теорії дозволяють виокремити основні критерії дискурсу ліберальної демократії, що склався в західній політичній теорії.

По-перше, основою ліберальної демократії є механізм вільних виборів, який забезпечує змінюваність влади.

По-друге, держава розглядається як волевиявлення більшості населення – гарант соціального компромісу, але з урахуванням волі меншості.

По-третє, ліберальна демократія можлива лише за наявності розвинутої публічної сфери – відкритості процесу ухвалення політичних рішень та контролю за ним із боку засобів масової інформації. По-четверте, ліберальна демократія існує там, де громадяни – активні, бажають брати участь або принаймні цікавляться діяльністю державних установ. По-п'яте, правовою основою ліберальної демократії є цивільне право – існування невід'ємної

приватної власності громадянина, що дозволяє йому здійснювати незалежну від держави сферу діяльності.

Перспективи стабільної та міцної ліберально-демократичної системи (подібної до західної) також залежать від еволюції цінностей та дій політичних суб'єктів у напрямі раціоналізації та лібералізації (на рівні лідерів та організацій і на рівні мас). Проблема ліберальної демократії для України – це проблема формування такої соціально-політичної системи, яка забезпечить сталий громадський контроль, гарантує неухильне дотримання прав та свобод громадян, і допускатиме ненасильницьку дострокову зміну влади.

Цей напрям демократизації означає цивілізаційну зміну парадигми: замість євразійських архетипів, відповідно до яких держава переважає над суспільством та окремою людиною, утверджується ліберально-демократична модель, орієнтована на громадянські права та людську гідність. Йдеться про формування нових характеристик політичного простору, що можуть бути реалізовані лише на основі принципів ліберальної демократії, моралі та прав людини.

Таким чином, наявність певних фундаментальних детермінант може бути передумовою успіху процесів демократизації та основою для переходу до лібералізму.

Для узагальнення концептуального розуміння ліберальної демократії варто розрізняти чотири складники, що закладені в базис її ідеологічної надбудови – республіканський принцип, демократія, конституціоналізм та лібералізм.

Республіканський принцип у своїй основі має ідею народного суверенітету, що визначає народ єдиним джерелом влади.

Демократія передбачає гарантії рівності всіх громадян, ухвалення рішень більшістю з урахуванням позиції меншості. Значну роль відіграє імператив збереження свобод і повноважень – свободи слова, зборів та преси

для гарантування впливу громадян на рішення влади. Демократія містить багато викликів. Афінська асамблея, яка засудила Сократа, можливо, помилялася, але була цілком демократичною.

Конституціоналізм позначає базову, стійку структуру формальної інституційної влади, визначає особливості «розподілу влади» і «стримування та противаги». Вони також можуть бути вертикальними: завдяки федералізму державна влада розподіляється між різними рівнями юрисдикції (національної, регіональної тощо). Зміст та характер рішення про обмеження публічної влади у всіх її аспектах позначає межу між конституціоналізмом загалом та конкретним типом конституціоналізму, який ми називаємо ліберальним.

Основна ідея лібералізму – визнання та захист сфери, яка не підпадає під законний доступ уряду і в якій люди можуть насолоджуватися незалежністю та приватністю. Усі люди наділені певними невід’ємними правами, і основне завдання урядів – гарантувати ці права.

В. Галстон описує сутність ліберальної демократії в такій дефініції: «це тип політичного порядку, що спирається на республіканський принцип, набуває конституційної форми, включає громадянський егалітаризм та основні принципи демократії» [134]. Поряд з тим, ліберальна демократія передбачає діяльність конституційних судів, ізольованих від прямого тиску громадськості, як інструменту обмеження влади більшості.

Отже, ліберальна демократія – це форма представницького суспільно-політичного ладу з міцно захищеними індивідуальними та груповими свободами, в основі якої лежать ліберальні права, плюралізм та толерантність.

1.2. Концептуальні підходи до визначення популізму в політичній науці

Поява терміна «популізм» (лат. *populus* – народ) пов'язана з виникненням у другій половині XIX ст. у США фермерського руху за економічні права, феномен якого полягав у його масовості. Хоча праксеологічні праобрази популізму простежуються ще з часів Римської імперії, об'єктом наукового дослідження він став лише на початку XX століття.

У науковому дослідженні феномена популізму доцільно виокремити історично-теоретичний та практично-технологічний аспект. Останній здебільшого притаманний сучасним його проявам та асоціюється з методами впливу на суспільну свідомість.

Специфіка теоретичного осмислення різних аспектів популізму полягає у тому, що певною мірою популістська риторика може виявлятися і у сфері національно-визвольного руху, і в зовнішньополітичній сфері, з певними особливостями використовуватися політичними силами та лідерами лівого і правого спрямування.

У повсякденному розумінні популізм набув здебільшого негативного значення і сприймається як щось подібне демагогії чи індоктринації або ж маніпуляції свідомістю. При цьому спроби охарактеризувати популізм як політичну практику, наприклад, фашизму чи сталінізму, є помилковими, оскільки не можна однозначно дати визначення популізму як самостійної політичної доктрини, попри наявність у нього певних концептуальних ознак та атрибутів [67].

Одним із завдань цього дослідження є здійснення змістовного аналізу популізму для того, щоб відповісти на питання: чи є популізм феноменом, ідеологією, доктриною, рухом, політикою? Можливо, правильно буде цим терміном позначати різного роду явища та процеси? Наукове трактування популізму відбувалося на основі різних теорій. Наразі можемо констатувати не стільки відсутність погодженого розуміння, скільки наявність великої кількості альтернативних варіантів дефініції популізму.

З метою вирішення вказаної проблематики постійно проводяться наукові конференції з питань популізму, у ході обговорення яких закладаються теоретико-методологічні засади дослідження популізму. Наприклад, 5-та Празька конференція з популізму «Сучасний популізм у Європі: що далі?», яка відбулася в 2019 р. у Празі, конференція Талліннський університет (Естонія) «Гнівні часи. Популізм і невдоволення демократією» у 2019 р. та австрійська конференція «Популізм, економічна політика та центральний банк» у 2020 р.

Сучасні західні теоретики відзначають труднощі у визначенні популізму, наче його зміст «вислизає з рук» і не піддається чіткому формулюванню. Дослідниця Маргарет Канован вважає, що цей термін «залежно від контексту може стосуватись низки різних феноменів» [111].

Вітчизняний дослідник О. Ярош стверджує, що «популізм – це явище атомізоване, дисперсне, є компонентом багатьох політичних та управлінських феноменів, втілюється в різні ідеологічні рамки, політичні стратегії». На думку теоретика, популізм виявляє себе, з одного боку, як політична риторика, а з іншого – як стратегія і як тактика влади. Якщо популістська риторика належить до сфери етики, то тактичність – до сфери політичних технологій [88]. Але визначення популізму, враховуючи його широке поліваріантне використання, не може виступати універсальною дефініцією, адже є складовою багатьох політичних феноменів [69].

Кожне наукове визначення популізму розкриває його окремий важливий аспект. У довідковій літературі (Оксфордський словник, Універсальна французька енциклопедія, Енциклопедія Брокгауза) сутність популізму пов'язується з програмними засадами Народної партії США та діяльністю течії народництва в Росії, у словнику Ларусса – з морально-етичними цінностями державного управління, а в американських словниках цей термін взагалі відсутній.

Якщо об'єднати дефініції за певними характеристиками, популізм можна визначити як:

- 1) течію суспільно-політичних поглядів, що відображає настрої та прагнення широких верств населення;
- 2) активне політичне об'єднання, метою діяльності якого є здобуття державної влади для забезпечення блага всього народу. Джерелом виникнення популізму є наслідки реагування суспільства на динамічні соціально-політичні, економічні й культурні перетворення та намагання реставрувати традиційні цінності;
- 3) ідеологію, в основі якої лежить ідея прямої участі народу в управлінні державними справами, принцип народного суверенітету та національного інтересу;
- 4) тип політичної поведінки, вміння завойовувати популярність, використовуючи прості, зрозумілі ідеї та гасла;
- 5) сукупність активностей та ідейних наративів, технологій та методів, що використовуються політиками з метою підвищення рівня легітимності, завоювання підтримки у народних мас.

У ретроспективному аспекті феномен популізму бере свої витoki із діяльності популістів у США на межі XIX та початку XX століть. Розвиток капіталізму та процеси індустріалізації, урбанізації посилювали соціальну нерівність та зумовлювали класову боротьбу. Вона виявлялася в піднесенні фермерського й робітничого рухів – соціальних груп, які в той час були найбільш вразливими до економічних нестабільностей та кризових явищ. Через зниження цін на сільськогосподарську продукцію, пов'язане з певною автоматизацією виробництва, фермери несли величезні збитки. Розвивалися фермерські рухи, які підтримували великі землевласники.

У 1891 році було створено народну популістську партію, незалежну від Республіканської та Демократичної партій. У програмі цієї політичної сили відбилися соціальні, економічні та політичні вимоги робітничого й

фермерського класів, а саме: 8-годинний робочий день, особливі умови продажу земель фермерам, державний контроль над залізницями, загальні президентські вибори, вибори віце-президента та сенату США.

Наприкінці XIX ст. прихильники популістського руху розвивали також низку важливих ідей, пов'язаних із громадським контролем за діяльністю владних структур і розвитком інститутів демократичної участі.

У результаті діяльність популістської партії у США наприкінці XIX ст. сприяла розвитку демократії, розбудові громадських рухів, забезпечила можливість досягнення економічних цілей засобами масової громадської участі, механізмів демократичного контролю.

Як зазначив історик Р. Хофстедтер, історичне значення популізму в США полягає в тому, що це був перший значний політичний рух, який зобов'язував державу першочергово дбати про загальний добробут широких верств населення [147, с. 55].

Компаративний аналіз авторитарних та тоталітарних режимів першої половини та середини XX ст. дає підстави говорити про популізм як про доктрину, ідеологію та навіть тип державної політики.

Теоретики, які досліджували тему популізму, висловлюються про такі «класичні», не обов'язково авторитарні режими, що наразі можна визначати типовими прикладами популізму як типу державної політики (такими є режими Ж. Варгаса, Л. Карденаса, Х. Д. Перона).

Таблиця 1.4

Огляд режимів та років правління трьох зазначених політичних лідерів

Полічний лідер, роки правління	Огляд режиму
--------------------------------	--------------

<p>Жуан Домінго Варгас (Бразилія)</p> <p>1930-1945, 1951-1954</p>	<p>Варгас був бразильським політиком і президентом, який займав посаду диктатора під час свого першого правління (1930-1945) після перевороту. Він впровадив авторитарний режим, відомий як "Естаду Нову" (Нова держава), характеризувався централізованою владою та авторитарними методами управління.</p>
<p>Лазаро Карденас (Мексика)</p> <p>1934-1940</p>	<p>Карденас був мексиканським політиком і президентом, відомим своїми реформами в рамках періоду, що називається "карденістським періодом". Він здійснив націоналізацію нафтової промисловості в Мексиці та впровадив програми земельної реформи, спрямовані на зменшення нерівності та підтримку сільського населення.</p>
<p>Хуан Домінго Перон (Аргентина)</p> <p>1946-1955, 1973-1974</p>	<p>Перон був аргентинським політиком і президентом, який відіграв важливу роль у політичному та соціальному розвитку Аргентини. Він створив політичний рух під назвою "Перонізм", який поєднував популістські, націоналістичні та</p>

	соціальні елементи. Перон був відомий своєю соціальною програмою, зокрема захистом працівників та розвитком соціальної сфери.
--	---

Однак поки в науці не створено класифікацій популістських режимів, що залишається актуальним питанням. Адже розміщувати в одному кластері перонізм, варгацізм, аграризм, пужадизм, новий курс Ф. Д. Рузвельта – не науково та не коректно. Попри те, спільними характеристиками для популістських режимів були: апелювання до буденної політичної свідомості, спроба підлаштуватися під настрої широких мас, популяризація спрощених уявлень про суспільне життя, акцент на просторі та безпосередності сприйняття дійсності та значущості простих рішень.

Виходячи з ретроспективного аналізу, у науковому дослідженні популізму неможливо виокремити його один домінуючий тип. Різновиди популістської ідеології, партії чи політичної течії можуть співіснувати навіть у рамках однієї країни. На думку дослідника В. Хороса, популізм включав низку етичних, світоглядних, психологічних проблем і не був орієнтований лише на соціально-політичну проблематику. Свідомість симпатика популістських ідей базувалася на інтуїтивно-прагматичному, а не раціонально-теоретичному сприйнятті світу, ставленні до національної пам'яті [83, с. 193]. Не спираючись на якусь усталену ідеологію, не маючи відповідної науково-теоретичної бази, популізм містив у собі властиві контрверсійні початки: з одного боку, це був прагматичний політичний рух із конкретною програмою, а з іншого – умонастрій та емоційний порив – складник людської природи, що визначає моральний вибір людини щодо сприйняття чи несприйняття популістських гасел. Популістській свідомості було притаманне тяжіння до швидкого вирішення наявних у суспільстві

найактуальніших економічних та політичних проблем. Це зумовило характерне для популістського сприйняття особливе бачення соціального світу, зокрема поділ суспільства на багатих та бідних, народ та обрані еліти.

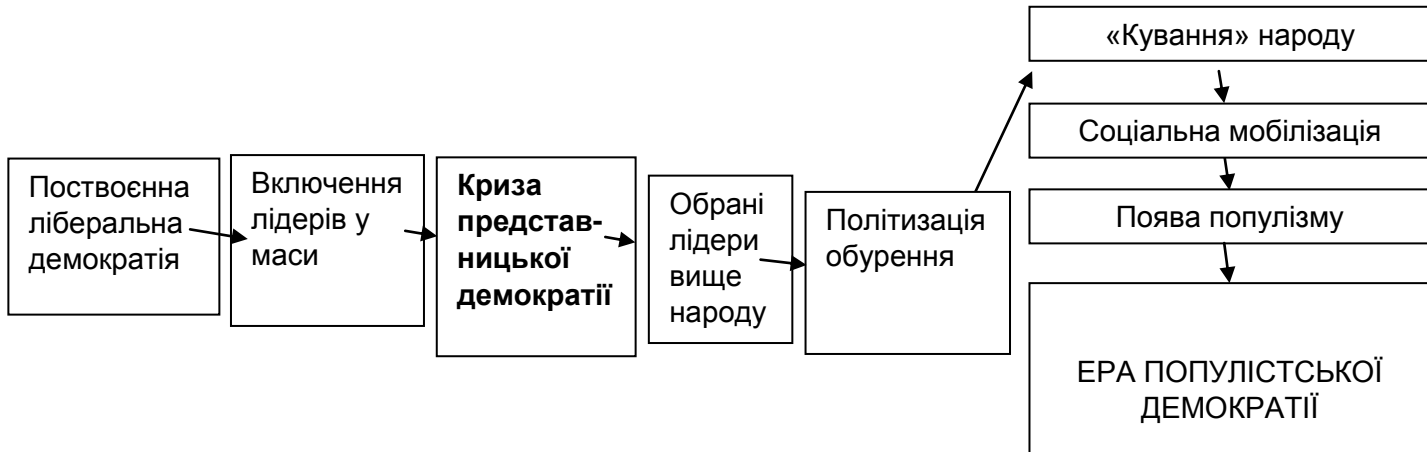

Схема 1.2. Еволюція популізму як феномена [авторська розробка]

Представлена схема показує причинно-наслідкову модель популізму як демократичного нелібералізму. Це результат складної взаємодії структурних умов, квазіраціональних надзвичайних лідерів та політичних механізмів. Жоден чинник не є незалежним від решти, і кожен з них повинен досліджуватися в послідовній причинно-наслідковій логіці.

Усе починається в ситуації «природи», тобто на тлі слабких конституційних та процесуальних ліберально-демократичних норм. Водночас, відбувається велика криза демократичного представництва. В емпіричній реальності існували три конкретні типи таких криз. Перший тип передбачає виключення значних сегментів суспільства з політичного процесу (наприклад, ранньо-повоєнна Аргентина), другий тип стосується краху раніше створених партійних систем (наприклад, Перу 1990 р., Венесуела 1993 р., Італія 1994 р., Еквадор 2006 р., Греція 2012 р.). Третій тип кризи демократичного представництва породжується безпосередньо з дискурсу політичних діячів, які представляють політику як ситуацію загального політичного «нездужання» (наприклад, Греція 1981 р., Угорщина 2010 р.,

Польща 2015 р., США 2016 р.). Нещодавно випущений журнал «Journal of Democasy», виданий Національним фондом демократії Америки, надрукував цікавий список європейських модерних популістських партій. Такіс С. Паппас, грецький теоретик політичного життя, який проживає в Угорщині, нарахував двадцять дві різні партії, які він обережно називає «претендентами на ліберальну демократію». Сім із цих партій мали достатньо мандатів для того, щоб сформувати коаліцію [202].

Таблиця 1.5

Еволюція модерного популізму [авторська розробка]

ПОПУЛІЗМ	
«Жертви популістів»	Розчаровані громадяни
Переконані прихильники ліберальних цінностей	Виконання SDG – Sustainable Development Goals (цілей сталого розвитку)
ДОСЯГНЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ	

Таблиця 1.5 демонструє логічну схему розвитку модерного популізму. Науковці переконані, що жодна криза сама по собі не може породити популізм; політична свобода – це також необхідний чинник розвитку популізму, як і політичні технології (політичне підприємництво), щоб запуснути низку атрибутивних механізмів для вироблення популістського механізму. Існує щонайменше три такі технології, які потрібно послідовно активувати для зародження популістського руху: політизація соціальної образи; «кування» спільноти людей та успішна політична мобілізація цих людей для перемоги у виборах (див. схему 1.2).

Такими лідерами, які змогли запуснути всі три механізми в умовах глибоких криз демократичної легітимації у своїх країнах, були в хронологічному порядку, починаючи з кінця Другої світової війни і до наших днів, Хуан Перон, Андреас Папандреу, Альберто Фухіморі, Сільвіо

Берлусконі, Уго Чавес, Віктор Орбан, Рафаель Корреа, Алексіс Ципрас, Ярослав Качинський та Дональд Трамп.

Прихід до влади у Греції Андреаса Папандреу в 1981 р., на думку окремих теоретиків, став початком періоду модерного популізму – це термін, що використовується для опису нових форм популізму, які спостерігаються у сучасному політичному контексті. Він відображає еволюцію популістських рухів та політичних лідерів, що використовують популістські стратегії для залучення підтримки та мобілізації мас [202]. А. Папандреу визначав сутність демократії як влади кожного. «Існують лише люди, а не політичні інституції, і тільки люди мають значення», – стверджував він [202].

Ще 25 – 30 років тому ліберальна демократія стрімко розвивалася, коли розпався Радянський Союз, впала Берлінська стіна, у Європі виникало багато молодих демократій, навіть похитнувся режим апартеїду в Південній Африці. Ліберальна демократія станом на початок 90-х рр. ХХ ст. виглядала як безальтернативна форма політичного режиму, що продемонструвала дієвість відстоювання принципів, спрямованих на захист прав і свобод людини, формування системи гарантування міжнародної безпеки, посилення уваги до питань людського розвитку не лише в теорії, а й на практиці. Однак ліберальна демократія стикається із етнонаціональними, релігійними викликами. Популізм декларує шкоду конкретно ліберальним принципам та ідеям демократії. Відповідно, внутрішній виклик для ліберальної демократії – популістичний, який має сутнісно розмежувати демократію та лібералізм як суперечливі й контрверсійні феномени. Якщо розглянути популістичну ідеологію у системі координат «цінності-довіра до органів влади», то можна побачити, що популізм і правого, і лівого спрямування характеризується низьким рівнем довіри, а правий популізм тяжіє до неліберальних поглядів (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Місце популізму в публічному секторі [авторська розробка]

Ліберальні	Переконані ліберали	Невдоволені ліберали (лівий популізм)
	Неліберали (антиліберали)	Правий популізм
Неліберальні	ДОВІРА ДО ОРГАНІВ ВЛАДИ	
	Висока	Низька

У сучасному світі традиційні політичні інститути, які діють начебто в руслі визначених погоджених правил політичної гри, усе частіше стикаються із акціями громадянського протесту та організованої протестної громадянської участі. Наприклад:

- голосування за Brexit 2016 р. у Великобританії;
- президентські вибори в США і перемога Д. Трампа у 2016 році;
- зростання підтримки Національного фронту Франції Марін Ле Пен;
- вхід у Бундестаг ультраправої «Альтернативи для Німеччини» (24% голосів виборців у 2019 р.);
- перемога ультраправої популістської «Партії свободи» на парламентських виборах у 2017 р. у Нідерландах (13,1%);
- відверта перемога центристсько-популістської партії АНО «Акція незадоволених громадян» на парламентських виборах у жовтні 2017 р. і регіональних виборах у жовтні 2020 р. у Чехії;
- зростання прихильників в Угорщині самовизнаної «неліберальної демократії» прем'єр-міністра Віктора Орбана, схоже на те, як набирає популярність польська партія «Право і справедливість»;
- перемога партії «Слуга народу» на парламентських виборах в Україні у 2019 р.

На перший погляд, в основі поширення популістських настроїв лежать економічні причини. Сучасна ліберальна демократія спирається на договір

між суспільством та обраними представниками влади. Люди будуть підтримувати ті еліти, які можуть забезпечити стабільне процвітання та підвищення рівня життя. У багатьох країнах світу еліти перестали здійснювати ефективний регуляторний вплив в економіці, особливо після глобальної рецесії і світової економічної кризи у 2007 р. Однак, мали місце й інші причини. Ерозія виробничого сектору та урбанізація можливостей призвели до зростання соціальної нерівності. Виявилось, що глобалізована економіка не відповідала інтересам робочого та середнього класу в розвинених економіках.

У той час як національні економіки боролися з безробіттям, групи та регіони, які не змогли відновитись, втратили довіру до основних партій та створених інституцій. Популістський підйом, який суттєво реактуалізувався у США з 2016 р., наразі загрожує Європейському Союзу та самому підходу ліберального управління у низці нових демократій.

Але, як стверджує відомий політолог і фахівець із питань управління В. Галстон (William A. Galston), економічні причини появи популізму варто детермінувати, швидше, як похідні, а не первинні причини [136, с. 6]. Сполучені Штати, Великобританія та Європейський Союз (як сучасна ліберальна технократія) не зуміли впоратися з хвилями імміграції. Як наголошував В. Галсон у *Journal of Democracy* у квітні 2017 р., «прихильність еліт до відкритих суспільств суперечить зростаючим вимогам громадськості щодо зворотної тенденції певної економічної, культурної та політичної замкненості з метою забезпечення першочергового вирішення внутрішніх проблем країн [135]. Занадто часто ліберальна демократія пов'язана з поширенням культурного лібералізму, що суперечить звичаям і релігії, а відтак, посилює консервативні та крайні праві настрої.

Поєднання економічної дислокації, демографічних змін та викликів традиційним цінностям призводить до того, що великі групи людей (зазвичай

менш освічені) переконані, що держава залишила їх наодинці зі своїми проблемами, а самі вони не мають можливості з ними впоратися.

Партійні системи США та Європи є різними за низкою характеристик і характером цінностей, проте мають динамічну структуру й широкі зв'язки з навколишнім середовищем. У Сполучених Штатах прогрес у найважливіших питаннях сповільнюється внаслідок поляризації партійної системи. У Європі це спричинює інший феномен – дуополія та протистояння лівоцентристського та правоцентристського спектру популізму. У світлі цієї очевидної нездатності вирішити щораз більші проблеми уряди Заходу стикаються зі зростанням гніву громадськості. Для багатьох громадян упевненість у завтрашньому дні похитнулася. Зі зростанням попиту на сильних лідерів політичні актори починають ставити під сумнів ключові ліберально-демократичні принципи, такі як верховенство права, свобода преси та права меншин. Для багатьох експертів це стає підставою говорити про актуалізацію повернення до певних форм авторитаризму.

В українській політичній науковій думці обґрунтовано позицію про те, що об'єктивна можливість популізму все-таки пов'язана із соціальною тенденцією, згідно з якою маси є лише об'єктом політики (наприклад, на думку М. Курило) [41]. Суб'єктивні передумови популізму зумовлені недосконалістю відносин «панування – підкорення», значною роллю масового суспільства в політичному житті. Соціальною основою популізму є неоднорідний політичний клас. Його рушійною силою є передусім перехідні, проміжні та маргінальні групи суспільства (середні класирозсекречені маси, люмпени), які через своє суперечливе становище представляють свої інтереси як суперклас і тому виявляють найбільшу гнучкість. Маса, за Х. Ортегою-і-Гассетом, – це група людей без особливих чеснот, загальна соціальна характеристика людини без індивідуальності, яка нічим не відрізняється від інших. В умовах демократії та загального виборчого права роль мас полягає у підтримці певної програми перебудови суспільного

життя, представленої політичною організацією. Людина в масах не слухає міркувань розуму, і саме ця її характеристика безжально експлуатується популістами [50, с. 120].

З іншого боку, популістський особистий ідеал, як правило, поєднується з уявленнями про демократичну соціальну діяльність як найвищу форму самовираження. Ці ідеї розвивав один із популістських лідерів Т. Ньюджент. «Хіба не є Христос, – запитав він, – кінцевим результатом божественної еволюції, посланий у цей світ для перетворення, піднесення та прославлення Людини?» [140]. Наприклад, самореалізація пересічного американця як особистості, зокрема і в суспільному житті, мала місце в популістському русі, який надав відчуття соціальної належності та сенсу мільйонам працівників, принижених та позбавлених можливості впливати на свою долю. Цей рух сформував своєрідну демократичну культуру, найбільшою цінністю якої був звичайний громадянин, який бере активну участь у вирішенні своєї долі [140, с. 192–193].

Так само крізь призму взаємозв'язку між громадською діяльністю та державним управлінням у галузі популізму теоретики М. Крозье та Е. Фрідберг застосували теорію організаційних ігор та дослідили соціальний механізм дії популізму в середовищі політичних інститутів. Із погляду теорії організаційних ігор у політичній організації популізм є видом стратегічної гри. «Стратегія кожного актора в організації підпорядковується одній меті: отримати максимальну вигоду в рамках правил гри, обмежуючи можливості інших учасників або розширюючи їх. Кожен актор прагне поставити інших у становище, в якому їхні дії будуть залежними, а його – вільними» [116].

У цьому випадку ступінь цієї свободи прямо чи опосередковано залежить від таких чинників: рівня контролю окремих політичних суб'єктів, характеристик певної соціально-політичної сфери та рівня їхньої важливості для суспільства. Зокрема, популістські прояви в діяльності політиків більш виражені в найважливіших сферах для громадян соціально-політичного

життя (наприклад, соціальна сфера); вони залежать від тривалості використання суб'єктом ресурсів, за допомогою яких можуть ефективно впливати на політичні події та мотивувати конкретні дії інших суб'єктів. У цьому випадку спостерігається тенденція, коли під час виборчих кампаній популістські протести проти дій політиків набувають широкого поширення; динамізується можливість управлінської взаємодії з різними органами державної влади, зокрема між виконавчою та законодавчою гілками влади, а також партійними структурами.

Перехід політиків від однієї структури до іншої є поширеним явищем. Популісти завойовують підтримку людей, що здатні забезпечити їм високе становище в будь-якій структурі влади – це стає їхнім головним акцентом залежно від того, кого критикують: виконавчу владу за її нездатність ефективно витратити публічні кошти, законодавчу – за недосконалі закони і наслідки цього впливу на соціальне благополуччя людей. Популістські політики активно звертаються до народу, звинувачуючи центральний уряд у неможливості навести порядок у державі.

Одним із перших українських дослідників теорії та практики популізму є С. Мигаль, який у своїй дисертації «Популізм у політичному житті суспільства» розкриває теоретичні та методологічні основи популізму як складової частини політичної дійсності. Використовуючи історико-порівняльний підхід, автор виділяє основні типи популізму, які притаманні не лише країнам із тоталітарними режимами, а й демократичному лідерству [46].

Підтримка популістів-політиків спирається на певні категорії (особи старшого покоління, громадяни без університетської освіти, які проживають у сільській місцевості або на периферії (і недостатньо мобільні), прихильники консервативних цінностей). Підтримка популістів дещо вища у осіб із середнім рівнем доходу; громадян, які суб'єктивно відчують соціальну незахищеність [195].

Спроби наукової інтерпретації популізму можна знайти в роботі вітчизняного експерта Д. Видріна, який детермінує це поняття як «сприйнятливість великих мас до простих пояснень складних проблем, до гучних примітивних гасел, а також демагогічних політичних дій, в яких вони прагнуть використати цю сприйнятливість та сензитивність людей» [8, с. 41]. У найдокладнішій формі вчений розглядає популізм як «зв'язок» антитехнологій, фокус якого дослідник визначає як презумпцію істинності простих рішень. Це явище відображається в апелюванні до простоти та ясності застосування запропонованих заходів проти освічених опонентів із високим рівнем інтелектуального розвитку. Інші типи політичних антитехнологій того самого класу вчений називає презумпцією важливості малих, але конкретних випадків, застосованих на слабкій загальній політичній культурі населення. Політичний процес також обумовлений специфічним економічним докільям політичної системи. Закон, згідно з яким у політиці будь-яка дрібниця може мати вирішальне значення, популісти трактують по-своєму (і це може бути не лише їхній підхід, а й порушення політичних традицій): вони намагаються звести всю політику до тисячі конкретних «дрібниць».

Поняття популізму надзвичайно неоднозначне, що ускладнює використання його як аналітичної категорії та емпіричного ідентифікатора. Значна частина літератури, яка існує, зосереджена на визначенні популізму як дискурсивної ідеології. Кластерний аналіз популізму зазвичай обмежується описом діяльності партії, яка відстоювала таку ідеологію, але не враховувала формальних відмінностей у ліво-правих ідеологічних масштабах. Одним із шляхів вирішення цього розриву є перевірений підхід Ернесто Лаклау до розвитку теорії внутрішньої логіки популізму як такого [167, с. 255–278]. Цей дискурсно-орієнтований підхід дозволяє нам правильно визначити популістські особливості структури політичного дискурсу, тим самим уточнюючи чіткіший погляд на окремі ідеологічні

елементи. Використовуючи різноманітні порівняльні методи, буде методологічно корисно провести порівняльний аналіз популізму в Іспанії та Франції (Front National (NF)). На структурному рівні, доповненому лівою або правою ідеологіями, можна зробити висновок, що популізм забезпечує інваріантну дискурсивну структуру, яка слугує для інтеграції та організації змісту політичного дискурсу. Ідеологічні відмінності суттєво змінюють концепцію політичного антагонізму та конкретного іміджу політика.

Антитехнологія у формі звернення до люмпенізованих мас розглядає натовп як свій об'єкт. Натовп, щоб визначити свої політичні симпатії, в основному керується інстинктами, несвідомими спонуканнями, емоціями, а не знаннями, політичною культурою та традиціями державотворення. Розрізняючи антитехнології політичної мови, Д. Видрін наголошує на термінологічній бідності політичних виступів популістів, канонізації невеликого набору простих слів, порушенні процесу безперервного збагачення їхньої політичної риторики здобутками науки та культури, що дає можливість описати різні функційні явища в однакових термінах [8].

За допомогою типологічного підходу Д. Видрін стверджує: більшість популістських антитехнологій і саме явище популізму є результатом постулату, що влада не дається, а влада береться. Водночас присутня віра, що влада – це не даність, її можна передавати з рук у руки, це продукт діяльності, який має індивідуальні особливості свого виробника, тому справжню владу не можна взяти в когось, влада повинна бути створена [8, с. 42].

Іншим не менш важливим питанням для політичних дій популістського спрямування є визначення впливу мови на поведінку людей та можливостей мови бути чітким засобом політичних дій. Теоретичні розробки вітчизняних дослідників, таких як Т. Радь, В. Петренко, Л. Масенко, С. Поцелуєв, В. Холод, про вплив тексту на поведінку та свідомість людей у різних політичних системах, взаємозалежність мови та політики загалом дають

уявлення про популізм як продукт політичної комунікації. З моменту перетворення на політичний інструмент і технологію мова – вербальна й невербальна – стала невід’ємною частиною боротьби за владу. Тому з погляду методології важливим стає комунікативний підхід, заснований на ідеї мовної гри та комунікативної дії [68, с. 292].

Загалом дослідження комунікативного змісту популізму базуються на багатьох розробках аналітичної філософії, логічному позитивізмі екзистенційно-феноменологічних підходів, структуралізмі, зокрема комунікативній філософії (К. Кастанеда), антропологічній (К. Леві-Стросс), постструктуралістській (Р. Барт) та постмодерністській (Ж. Дельоз). У контексті цих розробок термін «мовна гра» був уведений у теорію мови та лінгвофілософії Л. Вітгенштейном, який визначив її як «спрямованість, процес і результат свідомої мовно-творчої діяльності особистості, зорієнтованої на нестереотипне варіювання з метою впливу на емоційну та/або інтелектуальну сферу реципієнта» [74, с. 13]. На цій підставі Ю. Габермас розробив теорію комунікативної дії. Продуктом політичного опортунізму стала «мова тоталітарного суспільства» як специфічна форма мови та словника політика-популіста, який через свої обмеження намагається структурувати думки свого народу, бути оратором відповідно до моделі, що обмежує свободу думки. Тому в мовному та комунікативному плані популізм розглядається як політична модель вербальної (мовної, текстової) та невербальної комунікативних практик, таких як політичні виступи, коментарі, політичні програми, платформи та ін. [82, с. 87].

У контексті маніпулятивного дискурсу популістських технологій російські дослідники Ю. Аверін та В. Солохін визначають поняття «цілеспрямованого» популізму, яке базується на постановці цілей, що штучно замінюють невдоволення людей своїми потребами, почуттями та стають універсальним засобом популістського впливу. Такий популізм широко використовується в суспільствах, що перебувають у кризовому та

слаборозвинутому стані. Найхарактернішими формами впливу в цьому випадку є прямі контакти з масами без посередництва будь-якої політичної інституції, постійне звернення до населення загалом.

«Цільовий» популістський вплив досягається найефективніше, якщо його визначають люди для своїх особистих цілей. Така ідентифікація можлива, якщо політичний лідер має харизму й під його впливом людина сприймає запропоновану мету як істину, що не викликає сумнівів [1, с. 70].

Історія останніх кількох років свідчить, що популісти – це далеко не випадкове й не тимчасове явище чи непорозуміння [25]. Модерні популісти знають, як задовольнити потреби людей, і можуть залишатися їм вірними. Вони часто маніпулюють емоціями або зневажливо ставляться до інших, але їхні повідомлення повною мірою відповідають реальним занепокоєнням громадян.

На основні вищезазначених результатів дослідження можемо сформулювати авторське визначення популізму як альтернативної системи поглядів на суспільно-політичний лад та фрагментованої ідеології, яка акцентує увагу на інтересах "звичайних людей" у протистоянні з домінуючими елітами та надає перевагу волі більшості. Популізм є авторитарним за своєю природою та може розглядатися як контрелітарний підхід, за яким пряме представництво між народом та лідером переважає над традиційними механізмами представницької демократії. Така система поглядів має схильність до націоналізму, протиставляючи значення кордонів і національну волю глобальному суспільству та міжнародним інституціям, а також створює образ антагонізму між місцевими громадянами та космополітичними елітами.

1.3. Чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії

Як було частково проаналізовано в підрозділі 1.1, політологічні дебати про популізм останніми роками використовували вузьке розуміння змісту цього терміна, яке приховує суттєвий потенціал теоретично ширших та змістовніших можливостей. Нідерландський політолог Кас Мюдде стверджує: «Враховуючи, що популізм часто ставить правильні запитання, але дає неправильні відповіді, кінцевою метою має бути не лише знищення популістської пропозиції, але й послаблення популістського попиту. Тільки останнє реально зміцнить ліберальну демократію» [190].

Таблиця 1.7

Змістовне зіставлення ідейних основ популізму та ліберальної демократії
[авторська розробка]

Система ідеологічних поглядів	Система	Суспільство
Популізм	Сильне рішуче лідерство	Народний суверенітет
Ліберальна демократія	Міцні інститути	Соціальний капітал

Українці сприймають демократію як дієвий інструмент, саме тому часто підтримують популістів, які вміло застосовують потрібну риторіку для досягнення політичних цілей. Насправді, деякі соціальні групи розуміють популізм як ідеологію панування народу, зокрема через «справжніх представників» цього народу. Водночас ці групи українських громадян не можуть бути інституціалізованими в політичному процесі, оскільки ліберальне розуміння демократії – у процесі становлення. Таким чином, громадяни обирають популістські партії, що представляють демократію як інституції, які мають працювати ефективно.

Чинниками стримування зростання популізму є:

- зрілість і досвід громадянського суспільства,

- високий рівень освіченості населення,
- наявність сильного середнього класу,
- транспарентність системи публічного управління тощо.

Прикладом цього є досить швидка реакція на «загрозу популізму» в сучасних Нідерландах, де суспільство швидко зробило висновки з перемоги популістів, зокрема на основі результатів референдуму щодо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Більшість партій у Нідерландах, включаючи прем'єр-міністра Марка Ругге та його політичну силу, заявили, що не мають наміру створювати коаліцію з ультраправою Партією свободи Герта Вілдерса. Навіть якби на виборах переконливо перемогли праві популісти, вони не набрали б більшості в парламенті. Посилення кібербезпеки на виборах було ще одним «захистом» від шкідливих маніпуляцій громадською думкою під час виборів. Побоюючись спроб Росії втрутитися у вибори за допомогою сучасних технологій, Нідерланди навіть вирішили відмовитись від електронного підрахунку голосів і вирішили підрахувати бюлетені вручну [12]. Усе це наочно демонструє, що за наявності усталених демократичних практик суспільство може успішно протистояти популізму. Як приклад – дострокові парламентські вибори в Австрії 2019 року, за результатами яких правопопулістська Австрійська партія свободи (FPÖ) на чолі з Норбертом Гофером здобула 17,3%. Це на 10% менше голосів, ніж на попередніх виборах.

У державах, де ліберальна демократія ще в процесі формування, зокрема, в Україні, громадяни підсвідомо прагнуть швидкого вирішення наявних проблем і не схильні брати участь у цьому процесі щодня. Отже, вони більш лояльні до політиків, які сьогодні обіцяють краще життя. Крім того, в Україні немає сильних лівих партій, які актуалізують соціальні проблеми та проблеми загальної справедливості у своїх програмах та

діяльності, тому їхнє місце активно займають популісти, для яких соціальна справедливість – це не ідеологія, а спосіб здобуття влади.

Більшість українських політиків визнає шкідливість популізму. За словами П. Порошенка, «прогресивний популізм є також однією з основних політичних загроз для підвищення рівня суспільного добробуту». Український популізм, як правило, є феноменом більше лівого ідеологічного спрямування. Популістські сили в Україні сповільнюють низку важливих реформ, без яких не може бути здорової та процвітаючої економіки, таких як прозора приватизація [56].

Самі українські політики часто звинувачуються в популізмі, особливо під час виборів. У цьому випадку використання популістської риторики є технологією, а політичні програми розроблені за логікою *catch-all parties*. Тобто основна мета – залучити якомога більше голосів електорату без особливих гарантій виконання виголошених обіцянок та надання шансів громадянам вплинути на процес розробки публічної політики.

З огляду на всі прояви ірраціональної та популістської поведінки політиків завдання пошуку методів протидії цим загрозливим тенденціям є актуальним. Французький громадський діяч і державний діяч Г. Сорман підкреслює важливість просвітницьких методів боротьби з популізмом: «Марно протестувати проти популізму, оскільки іноді існує ризик його посилення, але зрозуміти це важливо. І це нагальна потреба!» [77]. І. Тейлор вважає, що ми повинні «об'єднувати людей, нагадувати їм про спільне, а не про різне. Нехай вони утримуються від бажання звинувачувати інших у своїх проблемах. То ж зараз нам потрібно подумати про те, як створити більш комфортні та ефективні інституції, які дозволять людям відмовитись від своїх страхів і допомагають зосередитись на тому, що нас об'єднує. Зокрема, надалі розбудовувати нашу етику та людяність» [18].

Френсіс Фукуяма, відомий філософ, політолог і професор Стенфордського університету, пояснив типи та джерела популізму, які

становлять найбільшу загрозу для ліберально-демократичного світу. Про це він сказав у своєму виступі на тему «Політика ідентичності – вимога до гідності та майбутнє національної держави» у Відні. «На мою думку, найбільш згубним фактором стала помста популізму в розпалі існуючої ліберальної демократії. Зокрема, в найбільш усталених демократіях: у Великобританії та США», – резюмував Ф. Фукуяма. Зазначене, на думку вченого, пов'язане з необміркованою (спрямованою лише на схвалення населення) соціально-економічною політикою. Інша проблема популізму спирається на неправомірне уособлення політика з публічними інституціями. Ще один вияв політичної риторики – спекуляція на національно-культурній ідентичності [81].

Отже, протестні партії існували завжди, і вже довели, що можуть долати статус маргінальних і набувати статусу партій «політичної альтернативи», пропонувати електорату альтернативну систему цінностей та, відповідно, альтернативний порядок. Однак ці партії матимуть популярність тільки в тому випадку, якщо суспільство й держава будуть стикатися з багатоскладовими негативними етнополітичними й соціально-економічними процесами.

Разом з тим, у низці держав, зокрема в Бельгії, Німеччині, Греції та Франції, традиційні політичні сили, як і раніше, підтримують існування навколопопулістських партій досить міцного «санітарного кордону» (фр. *Cordon sanitaire*), тобто такого становища, за якого незалежно від рівня електоральної підтримки популістів (так само, як і їхньої присутності в органах законодавчої влади) усі основні політичні сили категорично уникають співпраці з ними. Партії, що знаходяться в такій ситуації, є фактично «партіями-вигнанцями» (*pariah-parties*).

Популістський виклик ліберальній демократії можна вважати емоційним розчаруванням через економічні очікування, невдоволенням від

політичних обіцянок, що не збулися, а також загроза фізичній та культурній безпеці народу як джерелу влади.

Одним із чинників, що визначають загрозу популізму ліберальним демократіям, є євроскептицизм – сукупне позначення протестних настроїв та ідей, що зводяться до критичного ставлення до форм, темпів і цілей європейської інтеграції, а також супутніх їй процесів у соціально-економічній і етнокультурній сферах. Ще один загрозливий чинник для ліберальної демократії – це правий популізм у сучасній Європі – особливий політичний стиль партійної поведінки, спрямований на завоювання симпатій протестного й пасивного електорату за допомогою пропозиції спрощених рішень найскладніших проблем і протиставлення одних етнічних і соціальних груп населення іншим.

У цій дискусії варто зупинитися на теоретичному обґрунтуванні поняття «народ». У загальному розумінні «народ» – це всі громадяни незалежно від віросповідання, звичаїв та тривалості їхнього зв'язку з державою через інститут громадянства. Народ – це спільнота людей, які мають загальний громадянський статус. Є також етнічне розуміння народу як об'єднання людей, які походять від одних предків, розмовляють однією мовою, сповідують ту саму релігію, прив'язану до тих же самих принципів управління, дуже схожі за своїми манерами та звичаями [149]. Історично правоорієнтовані популісти наголошували на важливості спільної етнічної належності та спільному походженні, тоді як ліві популісти часто визначали людей класово, виключаючи тих, хто має багатство та владу. Нещодавно в публічні дебати увійшло третє визначення – справжні люди («звичайні», пересічні), що, на відміну від культурних еліт (знатних, статусних), не мають вишуканих аристократичних манер та звичок.

Коли популісти розрізняють «людей» та «еліту», вони зображують кожен з цих груп як однорідну. У людей один набір інтересів і цінностей, у еліти – інший, і ці два набори не тільки різні, але й принципово протилежні.

Розділення є моральними й емпіричними. Популізм розуміє еліту як безнадійно корумповану групу. Тому в принципі народ не може управляти своїми справами без інституцій, створених цими елітами.

У контексті народного суверенітету поділ населення країни на людей та «інших» означає, що деякі частини населення – «інші», не заслуговують участі в самоврядуванні. Це порушує принцип інклюзії, який є важливим для демократії.

Популістське визначення народу передбачає, що люди мають виробити єдине судження, особливу погоджену волю. Це складно уявити навіть у неструктурованому суспільстві – різні соціальні групи матимуть різні інтереси, цінності, множинність думок. Популізм певним чином протистоїть плюралізму, а отже, і демократії. Нав'язування припущення про одноманітність у контексті реальності різноманітності дещо спотворює факти й нівелює бажання знайти справедливі умови спільного життя як вільних, рівних, але також різних громадян.

Популізм вимагає постійної боротьби з «ворогами народу» в моралістичному плані як корумпованими, самолюбними та відданими змовам проти простих громадян, які до того ж часто співпрацюють з іноземцями всупереч національному інтересу.

Аналіз окремих чинників зростання популізму дає підстави стверджувати, що в умовах постійних сучасних криз, соціально-економічної нестабільності громадяни (особливо носії пересічної політичної свідомості) підпадають під спокусливу риторику популістів і дотримуються їхніх ідеологічних доктрин [180; 191].

Водночас виокремлюють і роль такого чинника як зростання кількості іммігрантів у країнах Західної Європи, починаючи з другої половини ХХ століття [122]. Сучасні військові конфлікти, економічні негаразди посилюють масову міграцію. Також вбачається взаємозв'язок популістських настроїв з

двома різними концепціями національності: громадянською та етнічною національною ідентичністю [126].

Слід виокремити і такий чинник тенденції популізму як навмисне використання кризи для посилення протистояння «народу» та «еліти» в досить жорсткі способи, які вбачають усунення або викорінення ворога «народу» необхідним та розглядаються як єдиний спосіб «вирішити» кризу. Скрізь, де є незадоволені громадяни, які відчують, ніби їхній голос не чується, існує простір для популістів, щоб звернутися до «народу». Популізм особливо пристосований до контурів сучасного медіатизованого ландшафту, де панує «комунікативний достаток», а медіа торкаються майже всіх аспектів сучасного життя. Оскільки розширення медіатизації продовжується, можна очікувати, що популістські політики отримають вигоду, адже будуть продовжувати перетинати межу між політикою та медіа в потрібні для себе способи, які вони демонструють для виборців [182].

Ліберальна демократія постійно стикається з явними та неявними небезпеками. Нещодавнє дослідження політики після фінансових криз протягом останніх 140 років виявляє послідовну закономірність:

- членство в більшості партій скорочується;
- ультраправі партії завойовують позиції;
- посилюється соціальна поляризація та фрагментація;
- зростає невизначеність;
- публічне управління стає складнішим [169].

Економічні історики стверджують, що наслідки фінансових криз зазвичай затягуються на десять і більше років. Лише нещодавно люди середнього класу в США відновили рівень доходу, який вони мали до початку Великої рецесії в кінці 2007 р., але ще не повернули заощаджень, втрачених за цей період.

Проте, за результатами соціологічних досліджень, попри поширене невдоволення діяльністю демократичних інституцій у європейських та

північноамериканських країнах, середня підтримка представницької демократії в цих країнах становить 80%. Лише 13% громадян мають патерналістські очікування й підтримують систему, у якій сильний лідер може ухвалювати рішення без втручання законодавчої влади чи судів. Ще менше респондентів підтримують військові режими. Тим не менш, хоча громадськість підтримує представницьку демократію, респонденти схильні розглянути інші форми ухвалення рішень. 70% респондентів підтримують проведення загальнонаціональних референдумів [235].

Відкритість до недемократичних альтернатив була найбільш вираженою серед виборців, які поєднують економічний лібералізм та культурний консерватизм – політичний профіль, характерний для американських популістів. Цю тенденцію також можна простежити серед виборців, які віддають перевагу одній культурі над культурним різноманіттям [189].

Власне, у ретроспективному розрізі загальна підтримка сильної влади одного лідера, що може діяти без контролю представницьких органів чи суду, не вища, ніж була двадцять років тому. Проте, на думку В. Галстона, підстави для занепокоєння щодо зростання популістських настроїв є, оскільки сучасна система дозволяє політичним меншинам здійснювати непропорційний вплив на політичний процес [134].

На практиці не кожен прояв популізму загрожує ліберальній демократії. Хоча голосування за Brexit як політичне рішення, ухвалене на референдумі, порушило деякі питання з погляду парламентського суверенітету, його результат врешті-решт зупинився на політичних питаннях. Але іноді популістський виклик справді загрожує ліберальній демократії. Не завжди достатньо контрольовані дії, спрямовані на підрив свободи преси, послаблення конституційних судів, концентрація влади в руках виконавчої влади та маргіналізація груп громадян на основі етнічної, релігійної чи національної належності, можуть підірвати ліберальну демократію

зсередини. За словами А. Лінкольна, «якби ми могли спочатку знати, де ми перебуваємо і куди ми прагнемо, ми могли б краще судити, що і як робити» [170].

Можемо сформулювати певні рекомендації, як ліберальній демократії подолати виклики популізму:

1) захисники ліберальної демократії повинні невинно зосереджуватися на виявленні та протидії загрозам ліберальним інституціям. Незалежна судова влада, свобода преси, верховенство закону та захищений простір для громадських об'єднань (світських та релігійних) є форпостом у наступі нелібералізму. Водночас необхідні політичні реформи, щоб відновити здатність ліберально-демократичних інститутів діяти ефективно. Невисока якість сучасної політики розчаровує простих громадян і робить їх відкритими для лідерів, які готові порушити правила, щоб вирішити певні питання;

2) слід раціонально відокремлювати політичні суперечки від загроз на рівні режиму. Популістські партії часто підтримують такі заходи, як торговий протекціонізм та вихід із міжнародних інституцій, які кидають виклик усталеним механізмам, але не самій ліберальній демократії. Подібним чином важливо розрізнити ліберальний елемент ліберальної демократії від того, що часто називають культурним лібералізмом. Ліберальні демократи можуть дотримуватися різноманітних поглядів на такі питання, як аборти, одностатеві шлюби, місцеві традиції та релігія, але бути одностайними в політичному складнику ліберальної ідеології;

3) політичні лідери в ліберальних демократіях повинні відстоювати право своїх націй ставити національні інтереси на перше місце, але водночас не загрожуючи ліберально-демократичним інститутам і нормам. Знову ж таки, це суперечка щодо політики в рамках ліберальної демократії, а не про ліберальну демократію. Протягом останніх років проблема мігрантів суттєво

вплинула на послаблення підтримки ліберально-демократичних норм та інститутів.

Громадяни все частіше побоюються, що іслам і ліберальна демократія несумісні і що цивілізаційне зіткнення неминуче. Національна ідентичність набуває все більшої ваги в політиці.

Можна припустити, що будь-яка країна має обмежену здатність поглинати прибуття мігрантів, і наближення до цієї межі викликає недоброзичливу реакцію громадян. Питання знаходження компромісу в цій сфері складне, але важливе;

4) впровадження політики інклюзивного зростання економіки, що покращує добробут за всіма соціальними групами. Як показали останні десятиліття, жоден механізм автоматично не перетворює економічне зростання на добробут суспільства. Дозволити забезпеченим верствам суспільства керувати лівовою часткою прибутків – це формула нескінченних конфліктів та концентрації економічного зростання для обмежених груп людей. Забезпечення повної зайнятості повинно бути в центрі уваги економічної політики. Це є і моральним, і економічним імперативом. У сучасних суспільствах робота забезпечує не лише засоби до існування; це надає нашому життю призначення і є ключовим джерелом упевненості в собі та соціальної поваги. Це сприяє розвитку великих, міцних родин та здорових громад, зміцненню зв'язків довіри між людьми. Наслідки тривалого безробіття: зменшення самоповаги, посилення суперечок у сім'ях, епідемії, зловживання наркотичними речовинами, занедбані квартали та почуття безпорадності в суспільстві не будуть аргументами на підтримку легітимності ліберальної демократії. Також у довгостроковій перспективі працівники не можуть витратити більше, ніж їм платять. Зростання заробітних плат важливе для економічного зростання загалом.

Сучасна економіка, заснована на знаннях, процвітає завдяки щільності та різноманітності у великих містах, де концентровані професійні мережі

стимулюють інновації. З цієї причини державна політика не може цілком усунути розрив між селом та містом. Але інвестуючи в транспортну інфраструктуру, яка дозволить тим людям, що працюють у містах, жити далі від місця роботи, уряди можуть допомогти малим містам брати участь в економічній активності мегаполісів. Інформаційні технології можуть допомогти залучити відособлені громади до національної економіки та суспільства.

Симпатизанти ліберальної демократії є прихильниками широких концепцій ідентичності на зразок громадянства. Але громадяни часто прагнуть більше єдності та солідарності, ніж зазвичай пропонує ліберальне життя, і невеликі спільноти та різноманітність таких спільнот можуть бути дієвою альтернативою тягарям індивідуальної відповідальності. Це має бути враховано, адже привабливішим для широкого кола осіб виглядає популізм. Риторика популістів торкається досить болючих питань, які важливі для різних верств населення та стосуються економічних, політичних, соціальних, етнічних чи релігійних аспектів. Виголошення потенційних можливостей популістів сприймається насамперед як надія, що може реалізуватися через певні дії держави та вирішити всі окремі проблеми громадян.

Як висновок, ліберальна демократія не є достатньо міцною і у відповідь на нові виклики та загрози постійно потребує цементуючих елементів. Однак ліберальна демократія більшою мірою, ніж будь-яка інша політична форма, містить потенціал розвитку, синергетичний ресурс та силу самокорекції. Ліберально-демократичні інститути не тільки захищають громадян від тиранічної концентрації влади, вони також забезпечують механізми спрямування скарг та незадоволених потреб громадськості на ефективні реформи. Безумовно, сили самокорекції не завжди достатньо, щоб запобігти руйнуванню ліберальних демократій.

На нашу думку, сьогоденні автократичні режими не мають значної ідеологічної привабливості, як колись мали фашизм та комунізм. Але поряд

із тим, сучасні негаразди ліберальної демократії глибокі та всеохопні. Їх подолання вимагатиме інтелектуальної ясності та політичних лідерів, які готові піти на ризик, служачи довгостроковим інтересам своїх країн. Людський чинник, людський вибір та лідерський людський ресурс, а не історична неминучість визначатимуть долю ліберальної демократії.

Варто взяти до уваги думку інших відомих теоретиків (П. Норріс, Ю. Монк, Р. Інглхарт). Вони наголошують на абсолютно протилежному й переконують, що популістський виклик демократії – серйозний і має бути негайно належно оцінений як загроза [148].

Наразі демократична громадськість підтримує зміни в політиці, які дають їм надію на краще майбутнє. Залишені незадоволеними, вимоги широкої громадськості, обрамлені в емоційні, а не прагматичні чи реалістичні міркування, можуть перерости у протестний тиск на зміну режиму. Використовуючи владу медіа та силу трибуни, харизматичним популістам вдається кинути виклик старій еліті, але не завжди популісти спроможні запропонувати гідну альтернативу.

Марш демократії у світі продовжується. Партії ліберальної демократії повинні зробити все можливе, щоб реалізувати ці очікування громадян. Ефективною противагою популізму залишається сильний парламент та розвинене громадянське суспільство.

Загалом політичні баталії щодо розподілу багатства та потоків доходів вирішити набагато легше, ніж суперечки щодо моралі, етнічної належності, громадянства та вірності, які можуть бути набагато складнішими. Референдум щодо Brexit – це яскравий приклад ефективного використання популізму в політиці, який може спричиняти довгострокові наслідки, особливо для ліберальної демократії. Протидія членству Великобританії в Європейському Союзі завжди була помітним напрямом політичної думки, тому під час референдумів результати залишались на рівні приблизно третини респондентів, часом реактуалізуючись, протягом усього періоду з

1975 року. Але оскільки керівництво консервативної та лейбористської партій рішуче підтримувало ЄС, євроскептична громадська думка у Великобританії рідко була першочерговою для політичних дискусій. Проте як тільки виникла серйозна публічна дискусія за правилами нейтралітету ЗМІ, євроскептична думка виявилася більшою, ніж очікувалося, і навіть переросла в більшість на референдумі. Іншими словами, популізм допоміг звільнити справжні та вкорінені демократичні настрої у Великобританії, які в іншому випадку могли бути придушені.

Висновки до розділу 1

Дослідження концептуальних підходів до популізму доводить, що в політичній науці існує кілька напрямів щодо визначення популізму, оскільки це поняття може мати різні значення залежно від контексту і дослідницьких підходів. З точки зору політичної риторики популізм ґрунтується на політичних стратегіях та комунікативних методах популістських лідерів, серед яких використання простої мови, постійні обіцянки виборцям, ворожа риторика стосовно еліт.

Підхід, зосереджений на соціально-економічних умовах, які створюють сприятливе середовище для популістських рухів, розглядає популізм як відповідь на соціальні нерівності, економічну несправедливість та втрату довіри до традиційних політичних партій.

У контексті електоральної поведінки популізм є реакцією виборців на популістські пропозиції та мобілізацію своїх прихильників популістськими партіями.

Хоча популізм може мати різні ідеологічні компоненти та виявлятися в різних формах, він має кілька загальних рис. Серед них апеляція до народу як носія суверенітету та політичної влади, наголос на простоті та прозорості рішень, критика еліт і загальна недовіра до політичних інституцій. Популізм

може мати як позитивні, так і негативні наслідки для політичного процесу та демократії, залежно від того, як він використовується та наскільки він дотримується демократичних принципів.

Дослідження концептуальних підходів до популізму дає можливість визначити зазначену дефініцію як політичний феномен, який виникає внаслідок розриву між елітами та народом, характеризується апеляціями до мас, антиелітизмом і обіцянками простих рішень щодо комплексних проблем, та слугує для електорату в ролі альтернативи ліберальній демократії; політична модель комунікаційного характеру, що використовує спрощену риторичку, проблематику суспільних груп та стратегії, спрямовані на мобілізацію підтримки широких верств населення.

Мета сучасного популізму – впровадження «неліберальної демократії» – управління, що забезпечує безперешкодне перетворення народних уподобань на державну політику (на відміну від ліберальних демократій, яким певні перешкоди практично завжди заважали ефективно реагувати на нагальні проблеми). З цього погляду популізм є загрозою не для демократії як такої, а для провідного ліберального варіанту демократії.

Основними засадами та базовими принципами ліберальної демократії слід визначити захист прав і свобод кожного індивіда. Це включає право на свободу слова, свободу думки, свободу зібрань, релігійну свободу, право на приватну власність та інші основні права людини. Ліберальна демократія визнає, що справедливе та легітимне правління повинне базуватися на згоді та підтримці громадян в ухваленні рішень шляхом виборів, демократичного процесу та активної громадської участі. Ліберальна демократія ґрунтується на принципі правової держави, де закони є вищою владою і ніхто не знаходиться поза їх впливом, а також на підтримці незалежності судів, рівності перед законом, захисті прав і свобод громадян. Ліберальна демократія пропагує толерантне ставлення до інших думок, культур, релігій та етнічних груп.

З чотирьох ключових концепцій ліберальної демократії популізм приймає принципи народного суверенітету та демократії, зрозумілі як пряме здійснення влади більшості. У рамках популістської ідеології зі скепсисом трактуються можливості конституціоналізму, оскільки формальні, обмежені інститути та процедури заважають більшості виконувати свою волю. Це ускладнює розуміння можливостей забезпечення захисту меншин та контролює із певними ідеями демократії. Популізм має свої переваги: він є своєрідною неліберальною демократичною відповіддю на недемократичний лібералізм. Тобто це не виступ проти демократії, а реакція на її дефіцит. Прихильники популістської ідеології стверджують, що еліти, відкидаючи важливі питання економічної, монетарної та регуляторної політики поза широкою громадською участю та обговорення, перекладаючи їх до компетенції інституцій, ізольованих від громадського контролю та впливу, зумовлюють певний ступінь народного невдоволення. Популістський виклик може становити загрозу ліберальній демократії. Адже не завжди достатньо контрольовані дії, спрямовані на підрив свободи преси, ослаблення конституційних судів, концентрація влади в руках виконавчої влади та маргіналізація груп громадян на основі етнічної, релігійної чи національної належності можуть підірвати ліберальну демократію зсередини.

Ліберальна демократія не є достатньо міцною і у відповідь на нові виклики та загрози постійно потребує цементуючих елементів. Але ліберальна демократія більшою мірою, ніж будь-яка інша політична форма, містить потенціал розвитку, синергетичний ресурс та силу самокорекції. Ліберально-демократичні інститути не тільки захищають громадян від тиранічної концентрації влади, вони також забезпечують механізми спрямування скарг та незадоволених потреб громадськості на ефективні реформи.

В умовах ліберальної демократії існує кілька чинників, які можуть сприяти зростанню популізму, а саме:

- зростання соціально-економічної нерівності може створювати невдоволення серед громадян і підживлювати почуття економічної несправедливості; використання ситуації популістськими лідерами з метою обіцянок простих рішень та захисту інтересів «звичайних людей»;

- втрата політичними елітами зв'язку з реальними проблемами та потребами населення;

- зростання міграційних потоків та культурних змін, яке може викликати відчуття невпевненості серед деяких громадян (закриття кордонів, впровадження жорсткого міграційного контролю);

- відчуття недовіри до політичних партій, уряду чи інших інституцій може сприяти зростанню популізму, оскільки популістські лідери пропонують себе як альтернативу традиційним політичним силам, що, на їхню думку, не представляють інтереси громадян.

- кризові ситуації та невдоволення;

- зростання впливу соціальних мереж і зміна медійного ландшафту, що може створювати умови для поширення популістських ідей та повідомлень.

Зростання популізму в умовах ліберальної демократії може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Водночас рівень популізму в кожній конкретній країні може бути визначений широким спектром інших чинників, що впливають на політичну ситуацію та настрої громадян.

Розділ 2

ПОПУЛІСТСЬКИЙ ВИКЛИК ЗАХІДНИМ ЛІБЕРАЛЬНИМ ДЕМОКРАТІЯМ

2.1. Правий та лівий популізм в Сполучених Штатах Америки

Політичний процес породжує різні підходи та форми його реалізації, що супроводжується неоднозначною риторикою сучасних політичних діячів. Конкурентна боротьба за владу досить часто спирається на лозунги та твердження, які подобаються суспільству, але не мають реального інструментарію власного впровадження. Численні проблеми, що довгий час не вирішувалися, змушують політичних діячів вдаватися до популістичних кроків, які можуть бути близькими електорату. Наявний стан політичних процесів у світі свідчить про небачений підйом популістської поведінки, що, безперечно, говорить про вияви політичних криз, коли наявні ідеологічні наративи вже не схвалюються суспільством, вимагаючи пошуку нового діалогу, який пропонує некласичні шляхи розвитку. Популістичне світосприйняття поширюється на політичній арені, тим самим надає суспільству марні надії, посилює екстремістські настрої і тиск на еліти, які, у свою чергу, з усіх сил намагаються чинити опір змінам.

Використовуючи певну непідготовленість електорату в питаннях зовнішньої та внутрішньої політики, недовіру до політичних лідерів, які не змогли вирішити нагальні потреби суспільства, а також масову корупцію у вищих ешелонах влади, сучасні популісти досягають електоральних успіхів, балотуючись на найвищі державні посади. Явище популістичної риторики не оминає і демократичні основи політичної боротьби у США. Враховуючи досить складну етнонаціональну структуру, різні напрями політичних поглядів, ідеологічну спрямованість партій, популізм у США має історичне коріння та досяг суттєвого зростання, про що свідчить, наприклад, перемога

на виборах президента країни Д. Трампа у 2016 р. Популістичні політичні рухи в США спираються як на ліві, так і на праві погляди відносно майбутнього розвитку держави та суспільних відносин.

Популістські рухи виявляють себе в періоди, коли політичні інституції можна назвати корумпованими чи такими, що паразитують на суспільних устремліннях. Саме тоді посилюється активізація владних представників, близьких до народу. Суспільні питання спираються на расові, статеві, класові особливості чи протиріччя тощо. Але політичні ідентичності постійно змінюються. Таким чином, закладена в основі американського популізму напруга в історичні моменти потрясінь робить людську поведінку плинною та нестабільною. У США логіка ідентифікації використовує дуальний формат виробника та споживача – те, що часто відображається в расових і гендерних питаннях.

Розвиток ліберальної демократії, попри власні позитивні чинники, має відповідні запобіжники, які втілюються в публічній владі, спроможній захищати права громадян. Ліберальний порядок може використовувати такі засоби, як переважна більшість або правила одностайності, щоб забезпечити ліберальні обмеження, або створювати конституційні суди, ізольовані від прямого тиску громадськості. Але загрозами для демократії стають пропагування виключності певного етносу, релігії чи класів суспільства; неконституційне використання влади; надання переваги певним політичним напрямом; недотримання обмежень використання публічної влади та ін. [134]. В зазначеній атмосфері поступово формується інше бачення популістського спрямування, що виокремлює певне невдоволення ліберальною ідеологією та його постулатами.

Хоча популізм мав різні напрями в США, його можна умовно розділити між лівими та правими варіантами відповідно до того, як кожен визначає головного ворога народу: для лівих популістів – це економічні еліти; для правих популістів – расова чи етнічна відмінність, а з середини ХХ

століття – сама держава. Лівий варіант більш пов'язаний з подіями ХІХ століття та народною партією, популістською політикою в південній частині США на початку ХХ століття та відображений в елементах Нового курсу Ф. Д. Рузвельта.

Щодо правого ідеологічного спрямування, то популістська політична ідентичність домінувала в президентській кампанії Р. Рейгана у 1980 р. завдяки його одночасній критиці уряду та політики надмірної соціальної допомоги. Р. Рейган та інші консервативні популісти також притримувалися думки щодо ліберальної позиції держави на окремі функції ринку, зменшення державних витрат та політики зниження податків. Політик представив себе людиною, яка живе та керується повсякденними істинами, доступними кожному. Він створив собі образ борця проти корупції та надмірного впливу уряду. Наприкінці свого перебування на посаді екс-президент називав те, що зараз позначають як «революцію Рейгана», просто здоровим глуздом [173].

Однак популізм не зовсім комфортно існував у Республіканській партії. Д. Буш-старший, наступник Р. Рейгана, передав образ більш привілейованої еліти, відданої центральній ролі США у побудові космополітичного «нового світового порядку», і таким чином, допоміг плекати оновлений популізм поза партією. У свою чергу, Д. Буш-молодший був сильним прихильником правого популізму під час свого перебування на посаді. Атаки 11 вересня 2001 р. і відповідь Д. Буша, а також віра в виконавчу владу зміцнили його імідж сильного керівника. Проте виснаження двома війнами та економічним крахом історичних масштабів зменшило його популістську привабливість. Популізм знову поширюється у формі політичних рухів, як-от «Чайна вечірка» чи «Окупуй Уолл-стріт» (OWS). Виходячи з протестів арабської весни, іспанських Indignados та попередніх зусиль проти Уолл-стріт у США, місцеві організатори створили комітет, щоб знайти громадські місця для довгострокового перебування [141].

Праві популістські партії (RPPs) і підприємці в усьому світі все більше пов'язуються через глобальні комунікації та соціальні медіа. Попри те, що широкі політичні успіхи правих популістських партій у Північній Америці залежать від національних контекстуальних можливостей, зазначене є зростаючим викликом для дослідників популізму. Правий популізм виступає як комплекс реакцій індивідів та груп на події та процеси, що звужують їх ситуаційні/безпосередні інтереси. Правий популізм «реактивний», тому не є втіленням певної політичної ідеології. Найбільш організованою формою правопопулістської дії залишається «протестне» голосування в США за Дж. Уоллеса на президентських виборах 1968 р. Згодом партійно-політична система фактично «розчинила» у собі і рух, і самого Дж. Уоллеса, продемонструвавши тим самим відсутність у правих популістів позитивної програми, альтернативної ідеям республіканців та демократів. Популізм, зокрема правий, має здатність протиставити себе наявній двопартійній системі та її політичній еліті. Можна сказати, популізм (включаючи рух Дж. Уоллеса) вказував на «вузькі місця» політичної системи, і найбільш далекоглядні американські політики використовували подібні дії [10].

Протягом останнього десятиліття праві популістські партії досягли значних успіхів на виборах у США. Дослідження показують, що культурні та економічні проблеми є основною рушійною силою зростання правого популізму. Ці партії мобілізуються через страх імміграції та почуття економічної незахищеності, що виникає внаслідок глобалізації та швидких змін у постіндустріальних суспільствах [102; 208]. За припущенням дослідників, безпосередньою причиною популістського голосування є культурна реакція, а її високий нинішній рівень відображає зниження економічної безпеки та зростання економічної нерівності [148]. Популізм маніпулює відчутним падінням статусу, яке можливо описати економічними термінами (нерівність), політичними термінами (звільнення від повноважень)

або соціальними термінами (уявне переміщення на периферію суспільства) [138].

Економічні та культурні чинники занадто часто розглядаються як конкуруючі пояснення успіху правого популізму, тоді як їх насправді потрібно аналізувати спільно [123]. Окремі дослідження насамперед підкреслювали нативізм і шовінізм добробуту як головну економічну відповідь правих популістських партій [187]. Велика кількість досліджень присвячена культурному виміру правопопулістської політики, акцентуючи увагу на питаннях імміграції, національної ідентичності та ісламу [99]. Тим часом у літературі спостерігається значне поширення лівих і правих економічних поглядів серед цих партій [152]. Лише нещодавно дослідники правого популізму більш систематично розглядали співвідношення між культурними та економічними цінностями, співставляючи економічні позиції цих партій не лише з їхнім порядком денним, а й з їхнім популізмом та авторитаризмом [200].

На відміну від американського прогресивного популізму, прихильники «Чайної вечірки» не визначають фінансистів і банкірів як паразитуючих суб'єктів. Банкіри представлені не як частина «корумпованої» еліти, а як учасники американської мрії [226]. Але ще до президентської кампанії Д. Трампа в 2016 році представники руху вже демонстрували деяку амбівалентність щодо економічного протекціонізму. Кандидати та представники «Чайної партії» відкрито висловили негативне ставлення щодо вільної торгівлі, яке, згідно з опитуваннями, поділяє більшість представників руху [143]. Внутрішня напруженість всередині «Чайної партії» зросла в період політичного піднесення Д. Трампа, що відображає суперечливість поглядів. З одного боку, Д. Трамп поділяє традиційні ізоляціоністські погляди «Чайної вечірки», визнаючи американську винятковість і відхід від багатосторонності у зовнішній політиці. З іншого боку, Д. Трамп суперечить програмі «Чайної партії» щодо вільної торгівлі та уряду, підтримуючи

економічний протекціонізм, водночас відстоюючи державні витрати та амбітні проекти для відновлення інфраструктури, яка руйнується в країні. Більшу конвергенцію можна помітити з питань культури [188]. Питання раси та національної ідентичності мотивують «Чайну вечірку», а в їхній риторичі домінують твердження про виключність [244], що свідчить про авторитаризм і деструктивність на расовій основі [174]. Расова ворожість і соціально-консервативні цінності стали більш помітними в «Чайній вечірці», що сприяло зростанню «реакційного республіканізму», який проклав шлях до авторитарної кампанії Д. Трампа [137].

Як і «Чайна вечірка», Д. Трамп захищає типове бачення виробників соціальних благ, у якому людей об'єднують їхня робота, ідентичність та цінності, зобов'язуючись повернути народу власний голос і відстоювати їхні інтереси. Основний клас для Д. Трампа – це типовий виробничий альянс підприємців і виборців середнього класу, які розглядаються як захисники моральних цінностей робочої етики та чесності, основа Америки та рушій економіки. Дискурси Д. Трампа під час президентської кампанії 2016 р. культивували сильні антиелітарні та антиістеблішментські настрої, стверджуючи, що «Вашингтон не працює». Еліту звинувачують у тому, що вона узурпує національне багатство, вироблене доброчесними американськими робітниками. Як пояснив Д. Трамп, політики та представники особливих інтересів знекровили США, позбавили її середнього класу, а американські підприємства – робочих місць [152; 228].

Окрім змін у електораті, сплеску популізму сприяла зміна позицій політичних партій, які представляють їхні інтереси. З 1970-х років, з появою нових соціальних програм, таких як права жінок та іммігрантів, екологічні проблеми, багато лівоцентристських політичних партій, які раніше представляли інтереси робітничого класу з політикою перерозподілу багатства, перейшли до більш ліберального шляху. Хоча ця стратегія допомогла отримати підтримку прогресивних виборців, багато з електорату

робітничого класу, які цінують традиційний соціальний лад, не підтримали такі ідеї. Як наслідок, між ними та лівоцентристськими партіями виникли глибокі ціннісні відмінності [240]. Ця тенденція чітко простежується в Демократичній партії США. У той час як Демократична партія посилила свою підтримку з боку високоосвіченої еліти, рухаючись ліберальним шляхом, розрив з консервативним робітничим класом збільшився. Було зазначено, що хоча з 1930-х по 1970-ті роки Демократична партія (за межами Півдня) була зосереджена на робітничому русі, центр ваги фінансової бази партії перемістився з робітничого руху до елементів бізнес-спільноти, а після 1992 року, змістився у сферу фінансів і технологій. Зазначена фінансова база суперечила економічним інтересам виборців-демократів і відштовхнула партію від жорсткого відстоювання економічних питань.

Успіх популістів, окрім інших обставин, пов'язують з недовірою виборців традиційним (тобто вписаним у систему панівних політичних відносин) партіям і рухам, головна функція яких – пов'язувати виборців з інститутами влади. Традиційні партії втрачають свій вплив у суспільстві через об'єктивні причини (фіскальні кризи, що набувають драматичних форм соціально-політичних конфліктів, корупція, міграційна проблематика тощо). Однак подібні зрушення або перегрупування соціально-політичних сил, що змінюють політичний ландшафт, все частіше пов'язують із глибокою кризою системи представницького правління, що визначається фахівцями як накопичення всередині суспільства вимог соціального характеру, на які не може адекватно реагувати сформована система інститутів та відносин [155].

Популізм США розглядається з боку його інструментальної функції. Ліворадикальні автори розглядають цей перебіг як антитезу лібералізму, що утвердився в Америці завдяки «новому курсу» Ф. Д. Рузвельта. «Новий курс», згідно з уявленнями ліворадикальних критиків, мав наслідком появу «нового класу» добре освічених, професійно підготовлених та спрямованих на бюрократичні методи управління еліт, які використовували у своїх

інтересах технократичні інструменти інтервенціоністської держави, що найбільше підірвало позиції верств і груп, які становили масову соціальну основу – товариства середнього класу. У цьому історичному контексті популізм розглядається як сила, здатна відродити політику на рівні самих основ соціальної піраміди та забезпечити відповідальну участь громадян у політичному процесі. Зрозуміло, що у зазначеному підході популізм розглядається як політичний проєкт, здатний повернути американцям віру у свої можливості [222].

Лівий популізм в США виступає особливою течією в Демократичній партії, соціалістичний напрям якої активно прагне видалити з інститутів влади «помірних» діячів (Н. Пелосі, Дж. Байдена, Х. Клінтон та ін.), які заважають «молоді» (наприклад, Б. Сандерсу, що приєднався до неї) опанувати реальні інструменти та механізми контролю в партії. Ліві популісти використовують двоєдину тактику боротьби із «ветеранами». З одного боку, існує припущення, що спроба імпічменту чинного на той час президента Д. Трампа мала на меті викликати внутрішню кризу в Демократичній партії і відправити у відставку тих, хто починає обтяжувати виборців-демократів. З іншого боку, ідейною платформою внутрішнього перетворення цієї партії є популістська програма «всеосяжного» соціального прогресу для широких верств населення, яка не спирається на реалістичний аналіз можливостей господарської системи країни.

Оцінюючи лівопопулістську програму соціалістичного напрямку Демократичної партії, експерти висловлюють припущення, що автори програми не зможуть втілити привабливі ідеї прийнятними методами та формами їх реалізації. Лівий популізм, таким чином, будучи активною та дедалі більшою силою всередині Демократичної партії, поки не має масового попиту на «політичному ринку» США. Проте самі «ліві ідеї» в умовах політичного фіаско неоліберально-глобалістського проєкту стають все більш популярними в Америці серед певної частини молоді та інтелігенції. Однак

дані групи населення поки що інституційно не об'єднані в масштабах американського суспільства. Не виключено, що їхній соціальний протест частково може бути використаний політиками для актуалізації риторики на кшталт «нового курсу» Ф. Д. Рузвельта (інфраструктурне будівництво, підвищення оплати праці робітників та службовців та ін.) [134].

Критика ліворадикальними партіями соціальної нерівності та ототожнення лібералізму з демократією ґрунтуються на дискурсах, спрямованих проти еліти [127]. Лівий популізм або соціальний популізм – політична ідеологія, яка поєднує в собі ліві політики та популістську риторику і теми. Риторика лівого популізму часто складається з антиелітарних настроїв, протистояння істеблішменту та виступу від імені «звичайних людей». Важливими темами для лівих популістів зазвичай є антикапіталізм, соціальна справедливість, пацифізм та антиглобалізація, тоді як ідеологія класового суспільства чи соціалістична теорія не настільки важливі, як для традиційних лівих партій. Критика капіталізму та глобалізації пов'язана з антимілітаризмом, який посилюється в лівих популістських рухах в результаті непопулярних військових операцій США, особливо на Близькому Сході.

Ще один представник американських популістів Б. Сандерс пропонує погляди лівого популізму без опори правих на упередження та сильного лідера. Б. Сандерс представляє фальшиву версію революції та соціалізму. Звичайно, Б. Сандерс, кидаючи виклик корумпованій системі фінансування кампанії та демонізуючи Уолл-стріт і багатих, міг би продовжити політичні пропозиції, але цього не відбувається. Наприклад, Б. Сандерс пропонує підняти податки для забезпечених верств населення та фінансових установ, але не може зупинити потік грошей в інші частини світу. Аналогічно, намагаючись захистити американські робочі місця, стикається з тим, що в нинішній системі окремі країни не можуть перешкодити транснаціональним

корпораціям переміщувати свою робочу силу або діяльність в іншу країну [211].

З точки зору заклику до революції, Б. Сандерс насправді заохочує людей пожертвувати гроші в Інтернеті, але це далеко не політична революція. Насправді, це наслідки політики, яка контролюється грошима, оскільки Б. Сандерсу доводиться збирати величезні кошти для показу рекламних роликів, наймати персонал і проводити мітинги. Є дані опитувань, що багато з його прихильників не зосереджені на його реальних політичних ініціативах; скоріше, вони схвильовані альтернативою, і бояться іншого вибору [91]. Крім того, хоча Б. Сандерс хоче сказати своїм послідовникам, що його кампанія стосується людей, вони не можуть не інвестувати в культ особистості. Замість того, щоб виконувати важку, тривалу роботу з фактичного створення життєздатної альтернативної політичної організації та руху, кампанія Б. Сандерса часто підживлюється емоціями та тимчасовою залученістю. Використання Б. Сандерсом терміну соціалізм також дуже проблематично, оскільки він не говорить про державні компанії та банки, пропонуючи відновити стару систему соціального забезпечення шляхом державного фінансування університетів та охорони здоров'я та тиску на найбільші фінансові установи. Як і багато інших ліберальних політиків, Б. Сандерс вважає, що вища освіта – це шлях до хорошої роботи, хоча зрозуміло, що зараз більшість робіт – це низькооплачувані посади, які не вимагають вищої освіти. Б. Сандерс виступав проти того, щоб Д. Трамп використовував расизм і ксенофобію, але його популізм лівих більше спирається на емоції, ніж на розум. Намагання змінити систему передвиборчої кампанії в США так, як цього вимагають Б. Сандерс та його прихильники, не може бути втіленим, так як за рішенням Верховного суду США встановлено неможливість регулювання свободи слова, та використання грошей у виборчих кампаніях [211].

Дії популістів під верховенством Дж. Воллеса підірвали політичну більшість Демократичної партії, яка спиралася на підтримку південних штатів, але не дискредитували запропоновані «Новим курсом» ліберальні погляди щодо уряду та економіки. Дж. Воллес був прихильником лібералізму «Нового курсу». Цей курс розкритикували лише в 1970-х роках, коли США зіткнулися з економічними обставинами, що привели до обґрунтування нової концепції відносин між урядом та економікою. Її відстоювала бізнес-спільнота, і республіканці позитивно сприйняли цей новий підхід. Демократи спершу заперечували нову концепцію, однак до 1990-х років погоджувалися з її найважливішими постулатами. Цей підхід спочатку називали «економіка пропозиції» (supply-side economics), і термін частково відповідає самій концепції. Політологи лівих поглядів також називали її «неолібералізмом», вбачаючи в ній зв'язок із аналогічною політикою в Європі. Проте сам термін неоднозначний, адже при тому, що «лібералізм» у США часто стосується лібералізму «Нового курсу», у Європі він відсилає до класичної економіки вільного ринку. У США неолібералізм означав не повну відмову від лібералізму «Нового курсу», а його модифікацію – підтримку запропонованої «Новим курсом» системи соціальної допомоги, але з пріоритетом ринкових імперативів. У США і досі триває епоха домінування цього неоліберального світогляду, однак він зазнає критики з боку популістських політиків і рухів – від Р. Перо та П. Б'юкенена на початку 1990-х років до «Чайної вечірки» та руху «Окупуй Уолл-стріт» у 2010-х [153].

Популісти порушили давно усталені моделі партійної конкуренції в багатьох сучасних західних суспільствах. Найпримітніший випадок – обрання Д. Трампа президентом США. Багатьом спостерігачам важко зрозуміти його перемогу. Д. Трамп був підданий критиці консерваторами (Дж. Вілл), республіканцями (М. Ромні), соціальними лібералами (Е. Уоррен), соціалістами (Б. Сандерс). Д. Трампа описували як політика, який загрожує демократії, інші – як ксенофобського та расистського демагога, що

вміє збивати натовп, та продавця-опортуніста, якому бракує будь-яких основних принципів [119; 157]. Кожен із цих підходів містить певну правду. Можна розглядати Д. Трампа як лідера, який використовує популістську риторику, щоб легітимізувати свій стиль управління, водночас пропагуючи авторитарні цінності, які загрожують інститутам і нормам американської демократії. Однак Д. Трамп не унікальний у цьому контексті. До нього подібну популістську риторику в США пропагували рухи «Поділіться багатством» Х. Лонга, комуністів Д. Маккарті та ін. [98]. Виступи Д. Трампа, заклики проти істеблішменту та расова мова нагадують риторику багатьох інших лідерів. Фон Бейме припускає, що популізм пережив щонайменше три послідовні хвилі. Його історичне коріння можна простежити від чартистів ранньої вікторіанської Британії, революціонерів-народників у царській Росії кінця дев'ятнадцятого століття, фашистських рухів у міжвоєнні десятиліття та пуджадизму в післявоєнній Франції [149; 238].

Популізм в американському варіанті слід розуміти як стиль дискурсу, який відображає принципи щодо правління, стверджуючи, що законна влада належить «народу», а не елітам. Проте популізм не визначає принципи того, що потрібно робити, якої політики слід дотримуватися, які рішення варто ухвалювати [193].

Популісти висувують два основні твердження щодо того, як слід керувати суспільством [182]. По-перше, популізм кидає виклик законній владі «істеблішменту». Він ставить під сумнів роль обраних представників у демократичних режимах. За словами Д. Трампа, воля народу – це єдиний захист від десятиліть руйнівного правління невеликої жменьки. У кожному важливому питанні, що стосується США, люди мають рацію, а правляча еліта помиляється [227].

Вищезазначене твердження полягає не тільки в тому, що істеблішмент є зарозумілим та помиляється у своїх рішеннях і діях. Ідеться насамперед про його моральну невідповідність основним цінностям. Лідери популістів

зображують себе селянами з вилами, які готові порушити будь-яку політику «заради людей». Цей заклик викликає резонанс серед критично налаштованих громадян – тих, хто відданий демократії, але розчарований у роботі виборних посадових осіб та представницьких установ, включаючи партії та парламенти [197].

По-друге, лідери популістів стверджують, що єдине легітимне джерело політичного та морального авторитету в демократії – це народ. Голос звичайних громадян («мовчазна більшість», «забутий американець») вважається єдиною справжньою формою демократичного правління, навіть якщо вона суперечить експертним судженням, зокрема виборним представникам і суддям, науковцям і вченим, журналістам і коментаторам. Колективна воля «народу» вважається єдиною, автентичною та беззаперечно морально правильною [130]. В інавгураційній промові Д. Трампа акцентувалося на передачі влади з органів державної влади до американського народу [229].

Популістська риторика прагне підірвати віру в законну владу виборних представників у ліберальних демократіях. «Народні лідери» приходять до влади, стверджуючи, що «керують від імені людей». Небезпека полягає в тому, що це дає безпрецедентні можливості авторитарним лідерам, які атакують демократичні норми та практики одразу, як тільки здобувають владу. При цьому за недосконалої виборчої системи та лояльності інших політичних партій такі лідери можуть легко ставати легітимними правителями. За словами С. М. Ліпсета, концепцію «легітимності» можна краще зрозуміти як здатність політичної системи породжувати та доводити, що наявні політичні інститути є найбільш прийнятними та відповідними для суспільства [139; 172]. Життєво важливою є якість, яка гарантує, що громадяни виконують рішення свого уряду не через закон або загрозу застосування сили, а тому, що вони вирішують робити це добровільно. Лідери популістів знищують гарантії виконавчої влади, стверджуючи, що

вони відображають справжній голос людей і мають здатність відновити колективну безпеку від загроз. Лідери проводять нечіткі межі між інтересами держави та їхніми особистими інтересами, а також інтересами своєї родини та друзів. Таким чином, атакується демократія, але не обов'язково безпосередньо – демократичні норми поступово принижуються популістами, які стверджують, що є їх найкращими друзями [169].

Дві різні популістські традиції вже давно процвітають у США, і спираються на риторику «лівих» і «правих». Перший тип американських популістів спрямовує риторику виключно вгору: на корпоративні еліти та їхніх помічників в уряді, які нібито зрадили інтересам виборців, які виконують найважливішу роботу нації. Ці популісти приймають концепцію «народу», засновану на класах, і уникають ідентифікувати себе як прихильників чи противників будь-якої конкретної етнічної групи чи релігії. Вони належать до широкої ліберальної течії в американському політичному житті та висувують версію «громадянського націоналізму», яку визначають як віру у фундаментальну рівність усіх людей, у невід'ємні права кожної людини на життя, свободу та прагнення до щастя, а також у демократичний уряд, що черпає свою легітимність із згоди людей. Прихильники другої американської популістської традиції (до якої належить Д. Трамп) – також звинувачують еліту у великому бізнесі та уряді в підриві економічних інтересів та політичних свобод простого народу. Але визначення «народу» в цій традиції є вужчим і більш етнічно обмежуваним [154].

Обидва типи американських популістів час від часу набували політичного впливу. Вони виникають у відповідь на реальні невдоволення: економічна система, яка надає перевагу багатим, страх втратити роботу через нових іммігрантів і політики, які більше дбають про власний розвиток, ніж про добробут більшості. У кращому випадку популізм пропонує риторику, яка може зміцнити демократію, а не загрожувати їй. Народна партія допомогла започаткувати багато прогресивних реформ, таких як податок на

прибуток та корпоративне регулювання, що зробили Сполучені Штати Америки більш гуманним суспільством у XX столітті. Демократи, які вміють використовувати популістські заклики, від В. Д. Брайана до Ф. Д. Рузвельта, зробили багато для створення ліберального капіталістичного порядку, який, незважаючи на його недоліки, мало хто з сучасних американців хоче зруйнувати. Навіть деякі оратори-популісти, які виступали проти іммігрантів, підтримали закони, такі як восьмигодинний робочий день, які допомогли всім заробітчанами у країні, незалежно від місця їх народження або раси. Привабливістю популізму скористалися расисти та потенційні авторитаристи. Але американці не знайшли більш потужного способу вимагати, щоб їхня політична еліта відповідала ідеалам рівних можливостей і демократичного правління, яким вони висловлюються під час передвиборних перегонів. Популізм може бути небезпечним, але також може бути необхідним [154].

Хоча авторитарні популісти поки що мають більшість голосів у багатьох суспільствах, деякі з них навіть досягли урядових посад в консолідованих демократіях або як керівники, захопивши основну партію (переважно в системах мажоритарного голосування у США) або як частина коаліційного уряду, де жодна партія не може керувати самотійно.

У будь-якому випадку популісти стверджують, що діють від імені народу та демонструють значну підтримку на виборах. Водночас популісти мають авторитарний нахил і «негативістський» підхід [235]. Вони є «антиплюралістичними» в тому сенсі, що часто дотримуються депроцедурного та однорідного поняття «мовчазної більшості». Вони «антиліберальні», оскільки ставлять під сумнів права індивідів і особливо права меншин. Ці негативістські позиції пов'язані між собою «протистоянням народу» проти «корумпованої космополітичної еліти», яка переслідує автохтонне населення.

Авторитарні популісти кидають виклик ліберальним порядкам [219]. Ліберальні порядки містять зобов'язання щодо прав особи, верховенства права, демократії та відносно відкритих кордонів (щодо обговорення ліберального міжнародного порядку). Авторитарні популісти – це всесвітнє явище, і в більшості електоральних демократій у парламенті є принаймні одна сильна авторитарна популістська партія. Зростання цього нового розколу та авторитарних популістів не можна звести до одного з двох відомих конкуруючих пояснень [195]. Перспектива економічної небезпеки пояснює це зосередженням на розподільних наслідках економічної глобалізації та постіндустріальних трансформацій.

Культурна негативна точка зору припускає, що авторитарний популізм є результатом акції проти зміни цінностей, що вказується такими термінами, як постматеріалізм, фемінізм та мультикультуралізм. Відповідно, історичний компроміс між працею та капіталом викликав динаміку, що заблокувала зростання так званих неамажоритарних інститутів (центральні банки, конституційні суди та міжнародні організації ліберальної політики) більшості демократій. Розрив між представниками у парламентах та виборцями зростає.

Отже, мовчазна більшість вважає себе забутими політичним класом, що контролює парламент, та ліберальними космополітичними експертами, що контролюють неамажоритарні інститути. Тому авторитарні популісти протиставляють поняття мовчазної більшості проти політичних класів і неамажоритарних інститутів.

Домінуючим підходом до вивчення сучасного популізму є ідейний підхід. З цієї точки зору, популізм визначається як сукупність ідей, які не тільки зображують суспільство як поділене між простими людьми проти «корумпованої еліти», але й стверджують, що політика полягає в абсолютній повазі до суверенітету народу [189]. Відповідно, наголос на антиелітарності

та народному суверенітеті – це специфічний набір ідей, який відрізняється від, наприклад, лібералізму – оскільки має обмежену програмну сферу [131].

З точки зору розколу, жодна ідеологія не говорить про всі потенційні проблеми, але вона реагує на нагальні проблеми певної епохи [175]. З цієї точки зору, ідеології розвиваються лише у взаємодії з конкуруючими та пов'язують воедино теми, актуальні для даного розколу. Така ідеологія залежить не від складних філософських текстів, а від здатності поєднувати ідеї та почуття, щоб створити суспільні виправдання для здійснення влади [193]. Антилібералізм, антиінтернаціоналізм та антиелітизм авторитарного популізму підключаються до відповідних питань нового розколу, віддаючи перевагу закритим кордонам та волі більшості, а також відкидаючи владу поза нацією. Авторитарний популізм, з цієї точки зору, є не просто ідеологією зіставлення істеблішменту з народом, а містить поняття правління, яке замінює представницьку демократію прямим представництвом між народом і лідером.

Таким чином, авторитарний популізм містить особливу форму антиелітарності, яку краще описати як контрелітарність. Те, що здається демократичним в опозиції, може виявитися авторитарним у владі. В авторитарному популізмі *volonté générale* виступає як дополітична та депроцедуралізована воля, яка втілена в лідерах популістської партії [236].

Авторитарний популізм можна визначити як політичну ідеологію, яка є мажоритарною та націоналістичною [112]. Вона є мажоритарною, оскільки однорідній волі більшості протиставляє ліберальні права, толерантність і плюралізм. Вона націоналістична, протиставляючи значення кордонів і національну волю відкритому світовому суспільству з впливовими міжнародними інституціями. Ці переконання об'єднані в побудову міцного антагонізму між корумпованими та віддаленими космополітичними елітами та місцевими людьми.

Популізм швидко поширився у виборчій демократії США. В основному авторитарні популістські партії стали значно сильнішими в більшості електоральних демократій з 1980-х років [96]. Зростання авторитарного популізму закріплене в новому протиріччі, що відповідає теорії розколу. Розколи вказують на соціальні революції, які створюють соціально-структурні поділи. У випадку нового розколу в основі соціальної революції лежить глобалізація. Соціальні зміни, викликані глобалізацією, вважаються визначальними для більшості аналітиків нового розколу [223]. Саме зростання нерівності, зростання нестабільних робочих ситуацій та розрив між продуктивністю праці та індексом реальної заробітної плати в США призвели до зростання популізму [128]. Економічне пояснення також вказує на нове невдоволення між процвітаючими містами та регіонами, що занепадають [105]. З іншого боку, культурна реакція вказує на те, що популізм є відповіддю на постматеріальну зміну цінностей [133]. Існує особлива небезпека, що це пояснення поєднує причину та наслідок, оскільки культурна боротьба тільки посилюється після підйому популістських партій [181].

Аналіз розвитку популізму необхідно доповнити політичним поясненням, яке вказує на залежність від шляху певних інституційних рішень, ухвалених на історичних етапах після Другої світової війни. Відповідно, картелізація партійної політики, що почалася після Другої світової війни, спричинила падіння довіри до партій і демократій з 1960-х років. Подальше зростання неможоритарних інститутів на національному та міжнародному рівнях з початку 1980-х років закріпило політику, яка відповідає ліберальному космополітичному мисленню. Разом ці дві події знизили чутливість політичних інституцій та сприйняття, що вони поза межами досяжності мовчазної більшості [96]. Саме це сприйняття є вирішальним для зростання популізму. Не сама по собі несприятлива

політика викликає невдоволення, а відчуття, що цю політику неможливо змінити в рамках «старої системи».

У США в більшості випадків невдоволення викликають питання вільної торгівлі та імміграції, а також інфраструктурна нерозвиненість сільської місцевості. Ринок праці скорочується на місцевому рівні, оскільки великі корпорації мігрують до країн, що розвиваються. Унаслідок цього доступні робочі місця займають іммігранти, робоча сила яких є значно дешевшою порівняно з місцевими жителями. У такій ситуації ринкова економіка схильна до колапсу, і замість того, щоб розподіляти ресурси, ринок повинен розподіляти свої втрати [134].

Риторика на захист виробників або «людей праці» різною мірою простежується в усіх популістських партіях, зокрема правого спрямування. Це проілюстровано в таблиці 2.1, яка наведена нижче. Наративи національного відродження та економічного відновлення мають першорядне значення. Таким чином, політична риторика визначає спільноту «виробників» як «справжніх» і водночас «простих» людей, чиє економічне благополуччя знаходиться в занепаді або в нестабільному становищі, і саме тому його слід відновити або консолідувати.

Таблиця 2.1.

Зміст основних характеристик полулістичних спрямувань «Чайної вечірки» та Д. Трампа [152]

	Рух «Чайна вечірка» (Tea Party)	Д. Трамп
Виробники/електорат	«Звичайні американці», підприємці, середній і робітничий класи	«Звичайні американці», підприємці, середній і робітничий класи

Невиробничі еліти	Уряд, бюрократи, адміністрація Б. Обама, іноземні держави	Органи державної влади, сфальсифікована та корумпована система, бюрократи, великі донори, спеціальні інтереси, Уолл-стріт
Змова	Глобалізм, корупція, глобальні сили	Глобалізм, корумповані органи влади, глобальна влада
Підпорядковані групи	Іммігранти, бідні, безробітні	Іммігранти, сирійські біженці
Економічна політика	Вільний ринок, малий уряд, вільна торгівля	Змішана економіка, економічний протекціонізм

Як бачимо з таблиці 2.1, сучасні популістські рухи та лідери мають спільні елементи у власному світогляді, розглядаючи проблематику глобальних впливових чинників (глобальні сили) як ключових антагоністів щодо середнього і робітничого класу. А економічним вирішенням сучасних протиріч вважається захист національних інтересів та розвиток ринкових відносин. Хоча, як вже довела історія, популістська програма дій не має можливості забезпечити власні постулати чіткою та дієвою державною політикою у різних галузях суспільного життя.

Сьогодні відмінності між дуже багатими та всіма іншими є більшим, ніж будь-коли в історії США, що спирається і на політичні чинники. За останні 40 років відбувся суттєвий перехід державних функцій у приватний сектор. В той же час, відсутність державного регулювання фінансування виборів все потужніше впливає на корпорації. Значна частина населення США перебуває у боргах, що стає одним із джерел появи нових форм популізму, оскільки довіра суспільства до публічних інституцій знижується.

Нові народні політичні уподобання на відміну від антидемократичних урядів все більше поширюються.

Правий популізм ґрунтується на люті та образі, що присутнє в кампанії Д. Трампа, і виражає генерування інтенсивних емоційних станів, які витісняють досвід політичного безсилля. Бренд «Д. Трамп» асоціюється з величезним багатством, а не працьовитістю. У той час як Д. Воллес наділяв гідністю трудящих, яких він представляв, а П. Бьюкенен бачив себе представником робочого класу, у Д. Трампі можливо бачити власника. Ця тенденція доводить, що неолібералізм сьогодні повністю поглинув американську політичну культуру. В епоху довгострокового занепаду економічної безпеки та позиції у світі, підкреслюється ще більша віра в національну слабкість, про яку постійно говорить Д. Трамп.

Якщо правий популізм споріднений із розчаруванням, то лівий популізм визначає трагічні перспективи. Громадська реакція на вбивство афроамериканців правоохоронними органами вибухнула з різкою войовничістю з 2014 року. Зазначений рух мобілізував масові вуличні демонстрації та прямі дії в містах по всіх США, а також протистояв національним політичним кандидатам. Рух історично відрізнявся від представників виробничого популізму в США з точки зору раси, статі та класового становища. Це розширене уявлення про народ, що створене в конфлікті як з державою, так і з расовим порядком США, може відкрити нові перспективи популістської ідентифікації у ширшому підході до вирішення бідності, насильства в державі та недосконалості політичного інструментарію.

У дослідженні Б. Шапіро вивчається сучасна ситуація в США, в результаті чого виявляється значна політична та соціальна поляризація в країні. Автор приводить статистичні дані, що підтверджують цю тезу. За його словами, 54% республіканців вважають Демократичну партію злісною, а 61% демократів вбачають Республіканську партію як расистську,

фанатичну або сексистську. Приблизно 20% як республіканців, так і демократів ставляться до своїх опонентів як до злочинців. Крім того, Б. Шاپіро розглядає критику відносно християнської моралі, інституту шлюбу, духу підприємництва та приватної власності, а також обмеження або витіснення права на свободу слова з політичної арени. Він доводить, що ці цінності і інститути завжди були важливими для американського суспільства та розвитку країни. Однак окремі політичні сили почали націлено підривати цю ідеологічну основу, що може загрожувати майбутньому США [212].

Як бачимо, популістична риторика досить розповсюджена в США і видозмінюється відповідно до історичних подій та уподобань політичних лідерів, які сповідували зазначену ідеологію. Попри окремі особливості популізму, його тяжіння до лівих чи правих спрямувань, в кінцевому рахунку, політичні лідери використовували соціальну, расову, гендерну проблематику з метою отримання владних повноважень. Варто констатувати, що можливість популістів отримувати значну підтримку електорату вказує на слабкість державних інституцій та нездатність задовольняти потреби суспільства достатньою мірою. Однак саме через неспроможність популістів виконати власні обіцянки, їхні рейтинги теж швидко падають. Водночас потреби та очікування суспільств продовжують зростати.

2.2. Особливості популістських рухів у Західній Європі

Популістські рухи у Західній Європі зайняли власну політичну нішу в економічно розвинених суспільствах, прикладом чого є Brexit у Великобританії. Популістські партії отримали голоси та місця в парламентах багатьох країнах, а також увійшли до складу урядів в таких державах, як Австрія, Італія, Нідерланди, Польща та Швейцарія. По всій Європі середня частка прихильників популістичної ідеології на парламентських виборах залишається обмеженою, але з 1960-х років загальна підтримка зросла більш

ніж вдвічі. Навіть малі партії все ще можуть чинити величезний тиск на урядові органи та змінювати політичний порядок денний, про що свідчить роль Партії незалежності Сполученого Королівства (UKIP) у посиленні Brexit. Небезпека полягає в тому, що популізм підриває довіру суспільства до легітимності ліберальної демократії, активно руйнуючи її принципи та практики.

У сучасних умовах є ризик легітимізувати неоліберальний консенсус попередніх десятиліть і стати співучасниками невдач парламентської системи. Найбільше занепокоєння викликає можливість передати демократичне оновлення радикально правим. В зазначеному контексті референдуми пов'язують з популізмом, який все частіше стає найпоширенішою конструкцією страху еліти перед демократичними цінностями [129]. Сьогодні досить розповсюдженими є етнонаціоналістичні партії, які формують популістські елементи. Програми радикальних правих партій та рухів спрямовані на зміцнення нації шляхом підвищення її етнічної однорідності та повернення до традиційних цінностей. Вони також мають тенденцію бути популістськими, звинувачуючи еліти в тому, що вони ставлять інтернаціоналізм вище нації і ставлять свої власні вузькі інтереси вище інтересів людей. Дослідники наголошують на трьох параметрах популізму: протистояння між людьми та корумпованою елітою; опора на волю народу; еkleктика, яка не становить цілісної структури вірувань, а об'єднує різноманітні політичні елементи [242].

Індекс авторитарного популізму Timbro показує, що сьогодні спостерігається зростання кількості популістських партій по всій Європі. У 2018 р. середня підтримка популістичних політиків виборцями становить 22,2%. Популістські партії активно залучають виборців, особливо у густонаселених країнах. Якщо середній показник включає 264 млн європейських виборців загалом, поділених між 33 країнами, включених у дослідження, середній показник становитиме 26,8 %. Тобто більше одного з

чотирьох європейських виборців (понад 71 млн) віддавали свій голос за популістську партію у період останніх загальнонаціональних виборів.

З процесами демократизації у Східній Європі радикальні націоналістичні партії досягли низки успіхів: Чехія, Словаччина, Словенія та Румунія були серед країн, у парламентах яких з'явилися праві популісти, і їхня підтримка виборців становила в межах 5-10%. Водночас «Vlaams Blok» (Фламандський блок) здійснив прорив у Бельгії (6,6% на виборах 1991 р.), і права популістська партія «Ny Demokrati» увійшла до парламенту Швеції [144]. Хоча багато хто зі східноєвропейських партій регресували або в деяких випадках вже не існують, більшість партій у Західній Європі продовжують діяльність.

Сьогодні у Європі існує та активно діє низка правих популістських партій. На початку 2010-х здавалося, що правопопулістські партії досягли стагнації, але з 2014 року вони різко зросли у кількості. Усього за чотири роки їх підтримка збільшилась з 11,6% у 2014 році до 15,4% у 2018 році. Найбільше це спостерігається в Угорщині, Польщі та Швейцарії. Ірландія – єдина країна, де немає правої популістської партії. Довгий час Іспанія була єдиною великою країною без популістських партій, але восени 2018 року у Vox, що набрала лише 0,2% на останніх виборах, значно зросла підтримка [144].

Підтримка лівих авторитарних партій досягла найнижчого рівня 3,7 % у 2006 році. Це відбулося лише у кількох країнах Європи. Фінансова криза означала поворот для радикальних лівих партій. З 2009 до 2014 року підтримка збільшилася майже вдвічі. Зростання було викликане в основному винятковими успіхами лівих популістських партій у Греції, Італії та Іспанії, але ліві партії також досягли успіху в таких країнах, як Данія, Бельгія, Ірландія, Румунія та Хорватія. Однак після 2015 року їхня висхідна траєкторія згладилася. Схоже, що підтримка виборців консолідувалась приблизно на 7%. Проте слід зазначити, що середній показник підвищується

за рахунок результатів у невеликій кількості країн. Середнє збільшення становить лише 1,3 % [144]. На рис. 2.1 показана тенденція розподілу голосів за популістські партії Європи у 2008 і 2018 рр.

Хоча популізм пов'язаний із реальними та уявними «кризами», останні часто є каталізаторами, а не першопричинами. Популізм, по суті, став неліберальною демократичною відповіддю на недемократичний лібералізм. В такому випадку популізм можна подолати лише впроваджуючи ліберальну демократію [186]. Ідейний підхід, у якому популізм розглядається як набір ідей, зосереджених на уявленні про те, що «народ» протиставляється «еліті», досяг статусу, максимально близького до консенсусу. Одним із небагатьох популярних альтернативних підходів є підхід Е. Лаклауа [104], який часто називають формально-дискурсивним [218]. Хоча ідейний підхід визначає популізм як множину різних підходів, можливо визначити його як центристську ідеологію, яка в кінцевому підсумку вважає суспільство розділеним на дві однорідні та антагоністичні групи: звичайних людей і корумповану еліту, яка стверджує, що політика має бути вираженням загальної волі людей [191].

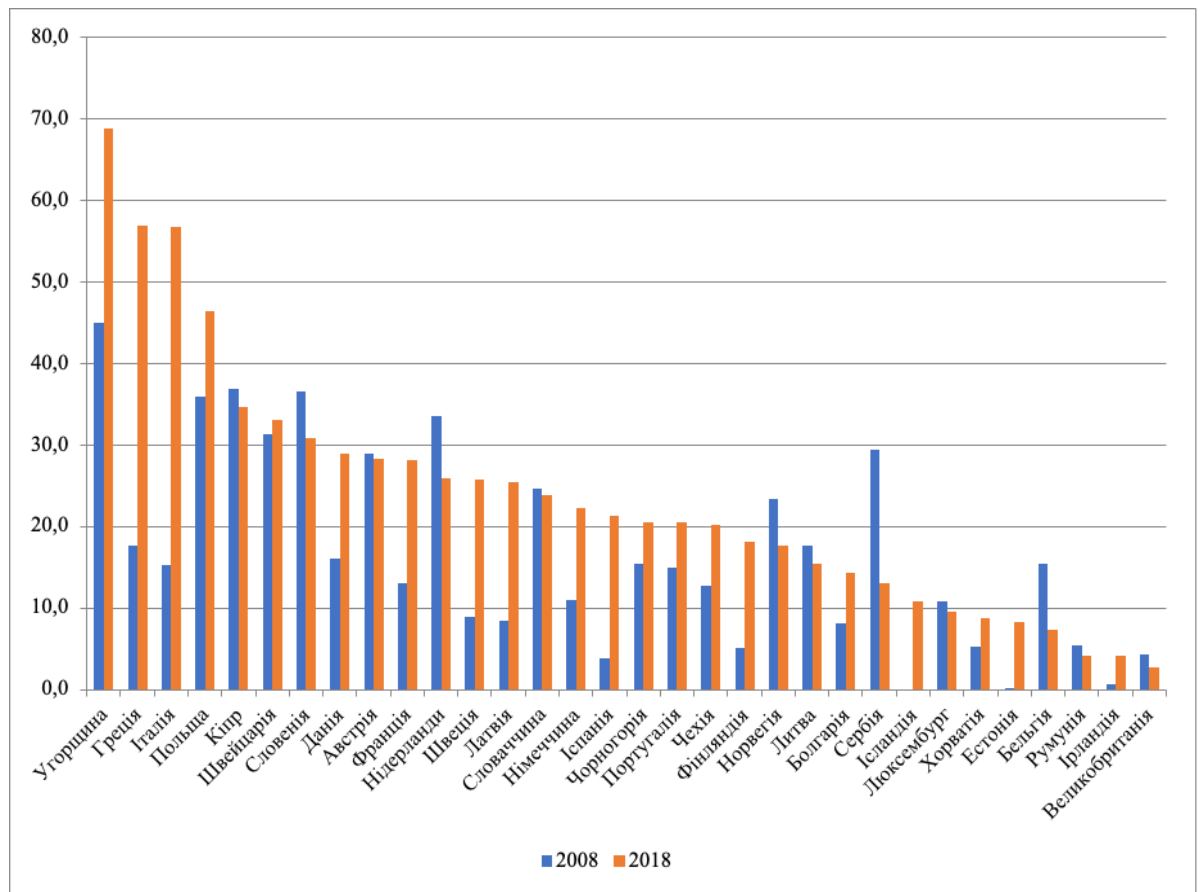

Рис. 2.1. Відсоток голосів за популістські партії Європи у 2008 і 2018 рр. [144]

Основою популізму можливо визначити монізм і моралізм. Популізм є моністичною ідеологією, оскільки вона розглядає «народ» як єдине ціле, причому кожен окремий представник «народу» поділяє однакові ключові інтереси та цінності [204]. Популісти не вірять у плюралізм – думку про те, що в суспільстві існують різні групи з різними законними інтересами та де політика повинна знайти певний консенсус серед більшості цих груп.

Популізм з'явився в Європі в середині XIX ст. з появою народників. Народники мали певний вплив у деяких частинах Східної Європи на початку XX ст. [204], але загальний популізм залишався в основному не досить розвиненим у Європі до 1980-х років. У певний період були деякі локальні

популістські прояви, такі як пуджадісти у Франції, антиподаткові партії в Данії та Норвегії та Панеллінський соціалістичний рух у Греції, але популізм лише набув більшої актуальності в межах Європи в середині 1990-х років, із зростанням партій, таких як Французький національний фронт (FN) [100]. FN (тепер RN) був майже прототипом популістично-радикальної партії. Хоча зараз багато в чому забуті, такі партії, як FN і FPÖ, вже отримали близько 15% у національному голосуванні в середині 1990-х років. Фактично FPÖ встановила власний рекорд не в 2017 році, а в 1999 році, коли було отримано 26,7% у національному голосуванні [187].

Велика рецесія посилила популізм як лівих, так і правих. Це дало особливий поштовх для лівих, де широкі протести проти жорсткої економії призвели до створення «Podemos» в Іспанії та підняли партію лівого спрямування – СИРІЗА від маргінальної до великої партії в Греції. Хоча це також принесло користь деяким популістським праворадикальним партіям, загальний вплив Великої рецесії на популістських радикальних правих був досить незначним [185]. Приблизно стільки ж популістських праворадикальних партій відчули зростання, як і зменшення їхньої підтримки на виборах. Як показано на рис. 2.2, уряди з популістськими партіями були досить маргінальними в Європі до 1980-х років і лише почали збільшувати свою підтримку в 1990-х. З тих пір вони почали досить швидко зростати в 2010-х роках, зараз у середньому приблизно 25% голосів на національних парламентських виборах у Європейському Союзі.

Але хоча підтримка популістських партій є зараз майже по всій Європі, вона дуже нерівномірна в межах континенту. У таблиці 2.1 наведено огляд електоральної підтримки популістських партій на національних виборах у всіх країнах ЄС (включно з Великобританією). Другий стовпець містить найбільшу успішну популістську партію в країні, третій результат цієї партії на останніх загальнонаціональних виборах (до 2021 року), четвертий – загальна підтримка всіх популістських партій у цій країні, п'ятий – зміна

загальної популістської підтримки між останніми та попередніми національними виборами, а шостий – зміна загальної підтримки між першими післякризовими та останніми докризовими національними виборами.

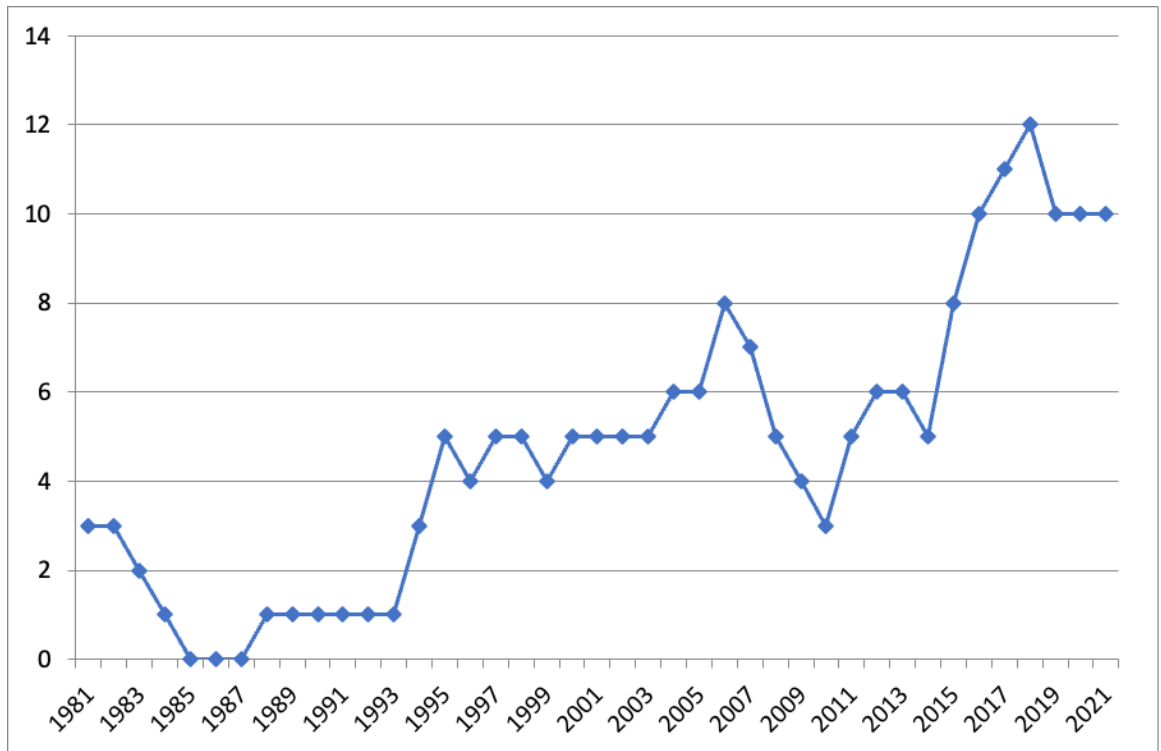

Рис. 2.2. Уряди з популістськими партіями 1980–2018 рр. [144]

У середньому загальна кількість голосів для популістських партій становить 25,5%. Іншими словами, в середньому кожен четвертий громадянин ЄС голосує за популістську партію на національних виборах – причому, середня підтримка не набагато вища на європейських виборах. Тенденція зростає, в середньому перемагають популістські партії на останніх загальнонаціональних виборах на 3,8% більше, ніж на попередніх [186].

Таблиця 2.1

Підтримка популістських партій у країнах-членах ЄС (Великобританія)
на останніх парламентських виборах [186]

Країна	Найбільша популістська партія	% партії	% всього	% загальних останніх змін	% загальних кризових змін
Австрія	Austrian Freedom Party (FPÖ)	16,2	16,2	-9,8	+11,8
Бельгія	Flemish Interest (VB)	12,0	13,1	+7,5	-6,0
Болгарія	Citizens for European Development of Bulgaria (GERB)	32,7	41,7	-8,7	+17,1
Хорватія	Bridge of Independent Lists (MOST)	7,4	7,8	-2,5	-3,5
Кіпр	Citizens' Alliance (SYM/SYPOL)	6,0	6,0	+6,0	0,0
Чехія	Action of Dissatisfied Citizens (ANO 2011)	29,6	42,0	+14,0	+11,7
Данія	Danish People's Party (DF)	8,7	11,1	-10,0	-1,6
Естонія	Estonian Conservative People's Party (EKRE)	17,8	17,8	+9,7	0,0

Фінляндія	Finns Party (PS)	17,5	18,5	-0,7	+15,0
Франція	National Front/Rally (FN/RN)	13,2	24,2	+3,7	+16,2
Німеччина	Alternative for Germany (AfD)	12,6	21,8	+11,7	+3,1
Греція	Coalition of the Radical Left (SYRIZA)	31,5	38,7	-0,5	+21,5
Угорщина	Fidesz-Hungarian Civic Movement (Fidesz)	47,9	71,2	+6,2	+25,1
Ірландія	Sinn Féin (SF)	24,5	24,5	+10,7	+3,0
Італія	Five Star Movement (M5S)	32,7	68,4	+15,2	+26,3
Латвія	Who Owns the State? (KPV LV)	14,3	14,3	+14,3	0,0
Литва	Labour Party (DP)	9,8	15,4	+4,7	+4,7
Люксембург	Alternative Democratic Reform Party (ADR)	8,3	8,3	+1,7	-3,4
Мальта	Maltese Patriots Movement (MPM)	0,4	0,4	+0,4	0,0
Нідерланди	Party for Freedom (PVV)	13,1	24,0	+4,2	-2,8
Польща	Law and Justice (PiS)	43,6	43,6	-2,8	-3,8

Португалія	Enough! (CH)	1,3	1,3	+1,3	0,0
Румунія	Greater Romania Party (PRM)	0,6	0,6	-0,4	+1,9
Словаччина	Ordinary People and Independent Personalities (OL'ANO)	25,0	54,7	+0,1	-1,0
Словенія	Slovenian Democratic Party (SDS)	24,9	51,6	+22,7	-7,4
Іспанія	VOX	15,1	27,9	+3,3	0,0
Швеція	Sweden Democrats (SD)	17,5	17,5	+4,6	+2,8
Великобританія	Brexit Party	2,0	3,2	+0,7	0,0
Середнє значення		17,4	25,5	+3,8	+4,7

Проте всередині ЄС існують величезні відмінності. Наприклад, найбільша популістська партія отримала майже половину голосів на останніх національних виборах (Фідес з 47,9%), тоді як найменші партії виграли менше 1% (МРМ з 0,4%). Так само і загальне популістське голосування коливається від більше ніж двох третин (Угорщина з 71,2%) до менше ніж 1% (Мальта з 0,4%). Крім того, середні показники підвищуються порівняно невеликою кількістю країн, оскільки лише одна третина країн (9 з 28) мають загальний популістський голос, що вище в середньому 25,5%. У чотирьох країнах переважна більшість населення голосує за популістську партію (Угорщина, Італія, Словаччина та Словенія), навіть якщо вони часто поділяються на дуже різні різновиди популізму в кожній країні (від лівих радикалів до правих). І лише в шести країнах загальна кількість

популістських голосів досі однозначна. За останні п'ять років загальна кількість голосів популістів зростає в 20 з 28 країн [186].

Майже всі теорії популізму стверджують, що популісти процвітають під час різноманітних кризових ситуацій [182]. Тому не дивно, що Велика рецесія в цілому вважалася великим поштовхом для популізму. Але, як це часто трапляється, картина була набагато більш складною, ніж можна було б вважати [125]. У середньому популістські партії набрали 4,7% під час Великої рецесії, яка є значною, але не настільки вражаючою. Лише у восьми країнах загальна кількість голосів популістів значно зростає – тобто більш ніж на 10%. Середній показник у 16 країнах Єврозони становить лише 0,1% вище. Найбільш дивним є той факт, що три з п'яти країн, які отримали допомогу від ЄС, не помітили жодних змін під час популістського голосування. Це не означає, що економічна криза не впливає на підтримку популістських партій, а скоріше, що вона може бути відкладеною [142]. Цей відкладений популістський сплеск був найбільш сильним в Іспанії (спочатку Podemos, а потім VOX) і мав місце також у Португалії (з Chega).

Популізм живиться напруженістю, властивою ліберальній демократії, особливо між правлінням більшості та правами меншості [90]. Хоча він отримує зиск від економічних та політичних криз, його відносно недавнє зростання має більш структурні причини. Нинішній популістський *Zeitgeist* є наслідком структурної трансформації, яка має ключові аспекти: зростання недемократичного лібералізму; зміна відносин між правлячими політиками та підконтрольними; демократизація ЗМІ, які теоретично та емпірично є взаємопов'язаними, тим самим посилюючи їх колективний ефект.

Поширення недемократичного лібералізму обговорюється під різними термінами, включаючи «неоліберальну глобалізацію», «постдемократію» та «технократію» [176]. Багато з цих термінів (і пов'язані з ними дебати) зосереджені майже виключно на економічному вимірі, таким чином процес

недемократичного лібералізму виходить далеко за межі неоліберальної економіки.

Правильним є твердження, що деполітизація особливо сильно вплинула на економічний сектор, і через приватизацію та дерегуляцію багато неекономічних аспектів також були «лібералізовані». За останні десятиліття низка економічних і політичних питань стали юридичними, а значить, були виведені з політичної виборчої арени. Формально це робилося демократично, але часто лише у вузькому сенсі. Хоча політики, які впроваджували такі підходи, були обрані демократичним шляхом – на вільних і чесних виборах – багато з цих рішень були прийняті переважно без публічних дебатів. Оскільки більшість політичних партій не агітували проти них, а іноді навіть не згадували про політику у своїх виборчих програмах, рішення приймалися поза контролем народу.

Це означало, що більшість людей не мали реального права голосу в ухваленому рішенні, оскільки або питання не стояло на політичному порядку денному, або більшість партій займали майже ідентичні позиції. Ймовірно, найкращим прикладом ліберальної політики, яку підтримували всі основні провідні партії, але десятиліттями прибирали з політичного порядку денного, є імміграція. Імміграція стала політизованою в більшості європейських країн лише у 1990-х роках після виборчого прориву популістських правих партій. Протягом десятиліть імміграційна політика, від «гастарбайтерів» до східноєвропейських «біженців» і возз'єднання сімей, проводилася поза межами виборчої арени. Більшість імміграційної політики була демократичною за процесом, але недемократичною за духом [186].

Що стосується аналізу проведеного дослідження, то слід визнати, що протягом останніх років кризи та жорсткої економії в Європі відбувся значний підйом націоналістичних та популістських партій, які перемогли на виборах і спричинили значні зміни в правилах політичної гри [209]. Розподіл голосів за різні ідеології в 1998 р. та 2018 р (рис. 2.3), демонструє суттєве

збільшення популістської ідеології, що демонструє народне незадоволення елітами, імміграцією, підживлюючи потреби у популізмі.

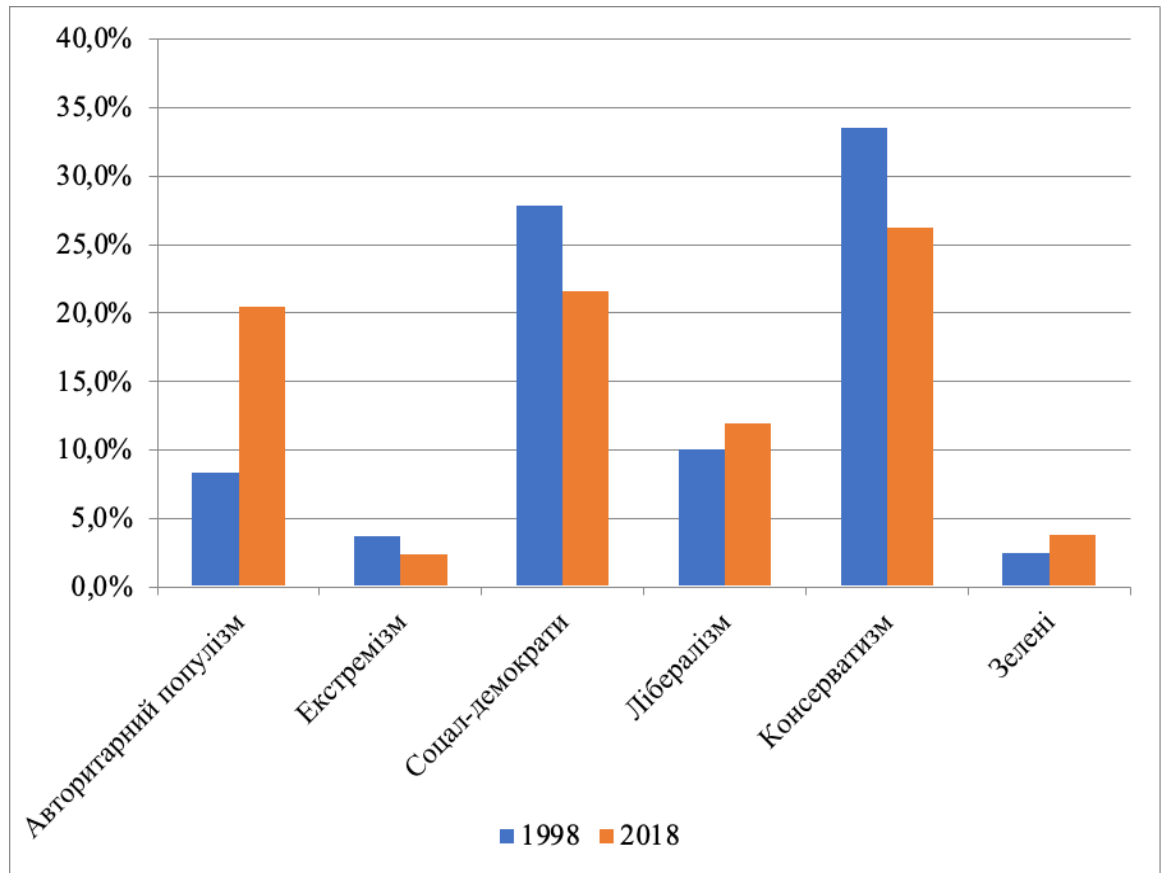

Рис. 2.3. Відсоток голосів за різні ідеології в 1998 р. та 2018 р. [144]

У деяких країнах, таких як Франція та Австрія, популістські партії вийшли за межі маргіналізованих та виступили як серйозні претенденти на загальнонаціональних виборах, а в Угорщині та Польщі вони фактично керують. Значна частина європейського населення могла б уявити собі життя в авторитарних системах. Вони вважають деякі аспекти такого управління привабливими, такі як жорсткий нагляд, звуження індивідуальних свобод та однорідні структури суспільства, шукаючи сучасні та історичні зразки для наслідування. Для деякого це перегукується з 1930-ми роками, коли фашизм в Європі був на підйомі і отримав значну підтримку від симпатиків навіть у розвинених демократіях, таких як Британський союз фашистів Освальда Мослі або Чарльз Ліндберг, який відіграв впливову роль в ізоляціоністській «Америці в першу чергу». Виклики для ліберальних

демократій є реальними та знаходяться в центрі аналізу дослідників з різноманітних аналітичних центрів та установ [205].

Після глобальної фінансової кризи 2008 року знову приділено увагу визначенню міжнародної хвилі популізму, що відбувається у Західній Європі, а також виявленню причин популістського сплеску, який може ефективно змінити обличчя політики ЄС протягом багатьох років. Наприклад, у європейському контексті популізм використовувався для опису антиімміграційних та антиєвропейських партій, таких як Французький національний фронт (FN), Австрійська партія свободи (FPÖ) та Голландська партія свободи (PVV). Термін популізм в європейських ЗМІ зневажливо вживається у позначенні таких різноманітних явищ, як безвідповідальна економічна програма чи демагогічний стиль політики. Є визначення, яке охоплює основні атрибути минулих і теперішніх проявів популізму, та розглядається як центрована ідеологія, що вважає суспільство в кінцевому рахунку розділеним на дві однорідні та антагоністичні групи «звичайних людей» та «еліти» [187]. Це визначення фактично відображає податливість і тенденцію популізму прив'язуватися до інших ідеологій (лібералізм, соціалізм тощо), а також нібито протистояння між «простими людьми» та «істеблїшментом», термін, який інкапсулює традиційні партії, а також культурну, економічну та медіа-еліту. Але на практиці волі народу можуть протистояти і зовнішні «вороги». Обговорюючи міграцію чи біженців, наприклад, європейські популісти відповідають захистом корінного народу від іншої групи, а саме іммігрантів. Злочинність і тероризм були б додатковими прикладами того, як популістська політика почуттів протистоїть політиці фактів, керованої елітою. У європейському контексті прийнято стверджувати, що популізм на сході та заході залишається принципово різним, але література по посткомуністичній Європі продемонструвала зростаючу конвергенцію колишнього сходу та заходу. Присмак націоналізму чітко простежується в сучасних гаслах, від фрази Н.

Фараджа про бажання повернути власну країну до керівного принципу Австрійської партії свободи – «Австрія перш за все» [194].

Італійці страждають від наявності популістських рухів. Це явище глибоко вкорінене в історії країни. У різних формах воно повторювалося з часів фашистської ідеології. Нинішні версії популізму, представлені Lega Nord Маттео Сальвіні та Рухом п'яти зірок (M5S) Беппе Грілло, налічують близько 40% електорату. Дивлячись на загальні вибори 2018 року, M5S – це найбільша конкретна загроза популістського дрейфу, більш відчутна, ніж антиєвропейські та антиімміграційні позиції правого крила Lega Nord, яке охоплює лише 10% голосів. Останні опитування у березні 2017 року показують, що M5S є провідною політичною силою в країні з 31% уподобань і 5% очолює правлячу Демократичну партію. Демократична партія довго оговтувалася від з'їзду, з якого пішли кілька представників сепаратистів (П. Л. Берсані, Д'Алема, Е. Россі та Р. Сперанца), та М. Ренці, який був прем'єр-міністром до грудня 2016 року і генеральним секретарем партії до лютого 2016 року. Напередодні первинних виборів партії частка голосів М. Ренці зростає, залишаючи позаду міністра юстиції А. Орландо та губернатора Апулії М. Еміліано. Виклик федеральних виборів був би важким для М. Ренці, і навпаки, M5S ще не потрапив під загрозу згубними адміністративними мандатами. У результаті сценарій уряду M5S виглядає все більш реальним, з непередбачуваними наслідками для країни і, можливо, новою хвилею нестабільності. Першими заходами уряду M5S було б встановлення гарантованого мінімального доходу та консультативний референдум щодо євро [117].

У Великобританії багато ідей партії Н. Фараджа знаходяться на порядку денному уряду, враховуючи результати UKIP (європофобна, вкрай права Партія незалежності Великобританії). Вплив UKIP є основоположним для розуміння динаміки британської політики як до, так і після голосування щодо Brexit. Почувши, що євроскептичне крило Консервативної партії

висловлює своє схвалення антиєвропейських прокламацій UKIP, Д. Кемерон, тодішній лідер партії, пообіцяв провести референдум щодо членства Сполученого Королівства в ЄС, якщо вони переможуть на загальних виборах 2015 року. Під час кампанії референдуму щодо Brexit теза UKIP підкріплювала кампанію «виїзду» своїми закликами до «відновлення суверенітету» та протидії імміграції. Тепер Brexit забезпечений, переважає жорстка вихідна позиція для переговорів з Брюсселем, як це видно з заявленого Т. Мей бажання залишити єдиний ринок для боротьби з європейською імміграцією та вилучити юрисдикцію Європейського суду. Ідеологія UKIP пронизувала порядок денний політичних сил центральної частини Великобританії, що, мабуть, є найбільш значущим впливом популізму на британську політику. Навіть коли UKIP охопила боротьба після відставки Н. Фараджа з посади лідера, багато їх ідей зберегли своє місце в громадських дебатах після референдуму. Це стосується уряду Т. Мей, а також лідера опозиції Д. Корбіна, який ніколи не виявляв бажання зайняти радикально інші позиції щодо уряду щодо вирішення питання Brexit. Можна побачити, що UKIP та британська політика після Brexit характеризуються спільними ключовими елементами з визначенням популізму. У будь-якому випадку, Brexit виявився першим у серії реакцій «проти системи»: від піднесення М. Ле Пен у Франції, через В. Орбана в Угорщині та Г. Віддерса в Голландії. Усі вони є частиною «популістського інтернаціоналу», якого дуже боялися, хоча їхнє коріння та вираження набувають різних форм залежно від національного середовища, в якому вони діють. Brexit залишається відображенням лідерів, завдяки здатності повернути. Ці ідеї, які раніше були в руках екстремістських партій, таких як UKIP, тепер знаходяться в центрі політичного порядку денного Великобританії [183].

UKIP у Великобританії насамперед визначає своїх людей як спільноту працівників, які мають міцні моральні цінності та трудову етику. UKIP вважає, що ключ до створення успішної, динамічної економіки та

справедливого суспільства полягає у використанні винахідливості та бажання британського народу до важкої праці. UKIP зобов'язується зменшити податковий тягар для домогосподарств із низьким і середнім рівнем доходу, щоб підвищити економіку Великобританії. Більше того, бачення спільноти виробників UKIP підкреслює роль малого бізнесу як одного важливого економічного складника, обіцяючи знизити ставки бізнесу для найменших підприємств. UKIP також встановлює відмінність між гідними та незаслуженими бідними. Партія стверджує, що піклується про людей похилого віку та вразливих верств у суспільстві та захищає права інвалідів, водночас рішуче виступаючи проти незаконних пільг та зловживань. UKIP демонструє змішану економічну програму, підтримуючи малий бізнес, низьке оподаткування та збільшення витрат на життєво важливі послуги, такі як освіта, водночас стверджуючи, що бореться з ухиленням від сплати податків з боку багатонаціональних корпорацій [152].

Загальні вибори 2010 року змінили динаміку шведської політики, коли популістська партія «Шведські демократи» (SD) перетнула 4% бар'єр для проходження до парламенту. Ця націоналістична партія, що має коріння у шведському фашизмі, очолювана Д. Окессоном, отримала 5,7% і 20 місць у парламенті, ставши третьою найбільшою партією Швеції. Країна була шокована, а образ багатокультурної Швеції, відкритої для всіх, був заплямований. Незважаючи на те, що всі партії з обох сторін політичного спектру пообіцяли не співпрацювати з SD, остання показала успіх на загальних виборах 2014 року (за результатами голосування 12,9%, отримавши 49 місць у парламенті). Ця тенденція до зростання залишається незмінною. Згідно з останніми опитуваннями на загальних виборах, проведеними Шведським інститутом опитування громадської думки (SIFO), SD піднялася до 16,9%, що поставила її в комфортне становище перед загальними виборами у вересні 2018 року. SD обіцяє боротися зі злочинністю та надати «справжнім шведським людям» можливість працювати, гарний

рівень життя, краще житло та покращену систему соціального забезпечення. Партія націлена на виборців, які хочуть простих рішень без складнощів. Виборці SD – це переважно чоловіки, малоосвічені громадяни робітничого класу, з традиційним поглядом на сім'ю та жіночі ролі в суспільстві, і які не вірять у мультикультуралізм чи глобалізацію. SD обіцяє пропагувати шведську культуру та ідентичність і виступає проти членства в ЄС. Партія також обіцяє різке скорочення нової імміграції та вимагає повної асиміляції іммігрантів, які вже живуть у Швеції. Багато іммігрантів намагаються інтегруватися, оскільки вони не розмовляють шведською та не мають відношення до культури, що, у свою чергу, впливає на їхніх дітей – це в основному стосується жінок з обмеженою освітою [156].

Декілька досліджень підтримують думку, що зростання популізму було спровоковано глобалізацією та, як наслідок, масовим зростанням нерівності в багатьох багатих країнах, яку висловив Ф. Фукуяма [132], але докази не є остаточними. Наприклад, за результатами дослідження, проведеного в 16 європейських країнах із 1981 по 1998 рік, задокументовано позитивний зв'язок між економічною відкритістю та голосуванням за праві популістські партії, де соціальні витрати є низькими, але негативний зв'язок, де соціальні витрати високі [221]. У іншому дослідженні [92] показано, що виборчі округи, піддані збільшенню проникнення імпорту, непропорційно усунули поміркованих представників з посад, замінивши їх більш екстремальними кандидатами [120], а торговельна інтеграція з Китаєм та Східною Європою збільшує підтримку крайньо правих партій у Німеччині, визначаючи зміни в зайнятості у виробництві як механізм. Подібні результати для 15 західноєвропейських країн були представлені у [114], які показали, що китайський імпорт посилив підтримку націоналістичних та ізоляціоністських партій. У статті [113] автори показали, що підтримка варіанту виходу на референдумі щодо Brexit була більшою в регіонах, що сильніше постраждали від економічної глобалізації. Аналізуючи дослідження [92], можна

відзначити, що ефекти оцінені для секторів з галузями, що конкурують з імпортом, навряд чи будуть узагальнюватися навіть на всю економіку.

У будь-якому випадку, глобалізація є багатовимірним процесом, а економічна глобалізація тягне за собою більше, ніж торгівля з Китаєм країн, які є більш глобалізованими економічно, мають більші популістські партії. Асоціація між фактичною економічною глобалізацією та часткою голосів правих і лівих популістських партій незначна. Єдиним винятком є негативний зв'язок між фінансовою глобалізацією де-факто та частками голосів за правих популістських партій. Слід, однак, зазначити, що відсутність значної кореляції в 33 країнах не виключає локальних і навіть причинних впливів на мікрорівні, як було запропоновано в кількох попередніх дослідженнях. Членство в ЄС асоціюється з приблизно на 4-6 відсоткових пунктів (приблизно на половину стандартного відхилення) більшою часткою голосів для правих популістських партій; ефект відносно стійкий. Можна стверджувати, що членство в ЄС є формою глобалізації, у тому сенсі, що окремі країни передають певний суверенітет транснаціональному утворенню. Справді, гаслом кампанії Brexit було «Поверни контроль» [89], та вважається, що культурні питання були важливими для виборців. Обговорення популізму та глобалізації має чітко розмежувати глобалізацію у формі членства в ЄС та суверенітету та глобалізацію у формі торгівлі, причому лише перша корелює із зростанням популізму [97].

Що стосується популістських партій, то політика Угорщини є окремим випадком: її партійна система має дві основні популістські партії (Фідес і Йоббік), одна з яких є домінуючою правлячою силою, інша є провідною опозиційною партією з 2010 року. Як зазначає дослідження [184], Угорщина пропонує унікальний випадок для популізму, оскільки правляча партія «Фідес» і «Йоббік», основна опозиційна партія, могли вважатися популістами протягом останніх 10-15 років. Що ж стосується змісту їхнього

популізму, то обидві партії з середини 2000-х йшли протилежними траєкторіями. Фідес був створений як ліберальна партія під час демократичного переходу в 1989-1990 роках і поступово перейшов на право-консервативну популістську позицію [158].

Після поразки на виборах 2002 року партія зробила популістський поворот, почала використовувати методи популістської мобілізації та намагалася налагодити зв'язок зі своїми виборцями на основі жорсткої антиромської програми та риторики правопорядку. Після 2014 року «Йоббик» намагався змінити свою позицію на більш центристську та пом'якшити свій радикальний тон, через те, що «Фідес» взялася за свій порядок денний тематизацією міграційної кризи. З 2015 року «Фідес» є більш радикальною націоналістичною партією, тоді як «Йоббик» перейшов до матеріалістичного антиелітарного популізму, спрямованого на уряд В. Орбана. Після міграційної кризи в 2015 році «Йоббик» відвернувся від расистського дискурсу, оскільки правляча партія «Фідес» прийняла і взяла на себе її ксенофобську риторику [201].

«Йоббик» намагався перемістити свою ідеологічну позицію в більш центристський напрямок і перетворитися на всеосяжну партію. Щоб перемогти «Фідес» на наступних виборах, правий «Йоббик» був готовий створити виборче об'єднання з лівими опозиційними партіями. У загальній виборчій кампанії 2018 року «Йоббик» все ще використовував антиелітарну риторику, але пом'якшував свої націоналістичні та антиромські настрої. Після програшу на виборах 2018 року «Йоббик» не зміг утримати центристську позицію та втратив орієнтацію. Угорські партії утворюють переважну партійну систему, в якій домінуючою правлячою партією є популістська партія, як і одна з найсильніших опозиційних партій. За останнє десятиліття обидві партії разом мають близько 80 % депутатських мандатів. Що стосується популізму, то загальні вибори 2010 року були вирішальною подією в угорській політиці: Фідес отримав дві третини мандатів, а Йоббик

став членом парламенту. Аналіз показав, що угорські популістські партії мають незаперечний вплив на партійну систему: вони вносять нові теми в політичний порядок денний, створюють нові та активізують старі конфлікти, насамперед, ксенофобію угорського суспільства; із зростанням популістських партій поляризація угорської політичної системи явно посилилася – ця зміна простежується як в ідеологічних позиціях виборців, так і в партійних позиціях. Хоча популізм не має прямого впливу на політичний порядок денний непопулістських партій, можна спостерігати передачу ідей між двома партіями, точніше, Фідес не цурається імпортувати радикальні елементи політики Йоббіка [121].

В. Орбан наголошує, що Угорська політика має ґрунтуватися на можливості виживання, враховуючи національну унікальність [196]. В. Орбан прийняв концепцію неліберальної демократії, визначивши Угорщину (і ЄС) у насамперед християнській площині та підтримуючи націоналізм і унікальність, а не єдність і різноманітність. Зазначене підтверджує, що ЄС поляризований вищенаведеними суперечливими баченнями. Європа знаходиться на роздоріжжі між вибором необхідних реформ, зміцненням ліберальної демократії та прав людини, підтримкою солідарності, різноманітності та рівності; або зміщуючись в бік економічної націоналістичної федерації держав, що виключає усіх нехристиян і демонтує концепцію ліберальної демократії [242].

Польща є особливо яскравим прикладом правого популізму, коли партія «Право і справедливість» («ПіС») двічі перебувала при владі протягом досліджуваного періоду та з 2015 року постійно зберігала мажоритарний статус як діючого актора. Більше того, нестабільність партійної системи надали структуру можливостей для маргінальних політичних акторів, які експлуатують антиістеблішментські настрої та заробляють на статусі новизни. Ідеологічно, у більшості випадків ці актори представляли радикально правий популізм. Популізм, особливо на дискурсивному рівні,

був невід'ємною частиною польської політики, що сильно відзначається історичною спадщиною поділу між людьми та «комуністами». Відповідно, партійна політика з 1989 року базувалася на біполярній структурі політичної конкуренції. Більше того, у розглянутий період (2000-2020 рр.) можна спостерігати за зростаючою політичною актуальністю популістів, у тому числі ПіС, яка перед виборами 2005 року поступово переходила до популізму. На виборах до Європейського парламенту (ЄП) 2019 року та на наступних парламентських виборах пізніше того ж року ПіС та її молодші партнери по коаліції (Об'єднані праві) забезпечили домінуюче положення (45,4% голосів, і 43,59% голосів відповідно до 235 місць) завдяки кампанії, наповненій гомофобними гаслами та критикою гендерної ідеології, якій сприяли щедрі соціальні витрати, оформлені як «революція гідності», орієнтована на людей [171].

Однак це не була повна перемога, оскільки ПіС втратила більшість у Сенаті, верхній палаті парламенту. Втрата більшості у Сенаті підвищила важливість президентських виборів у травні 2020 року, і необхідність забезпечити переобрання А. Дуди. Кинувши виклик Сенату та президенту з правом вето, ПіС не зможе продовжувати свою радикальну політику. Поява COVID-19 та його потенційно несприятливі наслідки для чинних президентів лише підняли ставки на виборах і визначили опір ПіС відкладати дату виборів. Польська партійна система демонструє риси обмеженого плюралізму з сильною поляризацією між ПіС, яка вдається до популізму на рівні дискурсу та порядку денного, та опозиційними лібералами. Саме конкуренція між цими партіями визначила структуру та зміст політичної конкуренції з 2005 року. ПіС змогла нав'язати новий поділ між соціальною та ліберальною Польщею, який замінив посткомуністичний розкол. Вона також довела свою майстерність у використанні ЗМІ (включаючи соціальні медіа) для поширення порядку денного радикальної політичної реформи, необхідності заміни еліти. Таким чином, відбулося сприяння високому рівню

поляризації, запроваджуючи реформи, які обмежують, якщо не руйнують, систему стримувань і противаг і обмежують громадянські свободи. З іншого боку, конкуренція за радикалізм та праві орієнтири не дозволила популістам поширитися на непопулістські партії, які будували свою політичну ідентичність на тезах зворотних до ідеології ПіС» [171].

Як зазначає А. Бальцер, прихід до влади в Польщі у 2015 році партії «Право і справедливість» (PiS), спровокував революційні зміни в правовій системі. Спираючись на інформацію західних та польських установ та асоціацій (наприклад, Венеціанської комісії), наміри партії в порушення Конституції передбачають взяття під контроль польську судову владу [91]. Крім того, ці безпрецедентні дії є ключовим елементом так званої «доброї зміни», політичної програми ПіС. Справді, лідер PiS Я. Качинський стверджував, що неможливим стає у польській політичній системі демократично обраним польським урядом виконання «волі нації» шляхом конституційних стримувань і противаг. Це багато вчених вважають епохою пост-правди, тобто, популістською риторикою, символічною політикою, цифровою демагогією, які допомагають конструювати неприйнятну поведінку серед впливових політиків. На цьому тлі антиполітика визначається як специфічне ставлення та пов'язаний з ним дискурс, які систематично підривають демократичні інститути [118].

Популізм французької партії FN створює спільноту працюючих і продуктивних людей, які поділяють спільну економічну долю, і чия влада була конфіскована елітами. FN зобов'язується дати людям право голосу. Його ідеалізовані економічні люди мають створити широку коаліцію соціально-економічних груп у «нижній частині суспільства» (*La France d'en-bas*), «мовчазну більшість» (*majorité silencieuse*), що складається з усіх «залишених» і «забутих, яких покинула політична еліта», і які втілюють працюючу Францію [151]. Згідно з FN, добробут класу виробників занепав під загрозою з боку іммігрантів, космополітичних еліт та міжнародних

організацій. Популізм FN підтримує ідею виробників про те, що економічні та політичні еліти узурпують багатство, вироблене працюючими виробниками. За словами М. Ле Пен, еліти керують «егоїзмом і жадібністю», захищаючи свої власні інтереси, а не інтереси людей. Основним елементом популістської риторики партії є: «Великі отримують все, і це завжди менше для маленьких людей і середніх класів» [166]. Політичну, економічну та культурну еліту розглядають як частину глобалістичної та мультикультуралістичної ідеології, проти якої FN виступає як єдина справжня патріотична сила. ЗМІ, журналістів та інтелектуалів також звинувачують у причетності до політичного істеблїшменту. Крім того, FN різко критикує міжнародні інституції, такі як МВФ, НАТО і СОТ, виступаючи проти угод про вільну торгівлю та схвалення економічного протекціонізму [152].

SVP, найбільша виборча партія на національному рівні в Швейцарії з 2000-х років [178], часто представляла себе як захисника пунктуальності, ощадливості та працюючості, які характеризують швейцарський народ середнього класу, що створює робочі місця та процвітання. На думку головного лідера та засновника SVP К. Блохера, справжньою елітою країни необхідно вважати громадян, які сумлінно виконують свою роботу, сприяючи процвітанню держави та суспільства. Загалом, злочинці також повинні сприяти процвітанню, адже SVP вимагає переосмислення того, як виконуються вироби: менше лікування, більше роботи та більший внесок у понесені витрати. Загалом, для SVP і К. Блохера протистояння між справжніми громадянами та «паразитами» є вирішальним питанням в їхньому ідеологічному протистоянні [146]. Таким чином, для підтримки та підвищення процвітаня Швейцарії, яка була однією з найбільш успішних і процвітаючих країн світу, SVP стверджує, що необхідно захищати «стовпи» швейцарської особливості, незалежність, пряму демократію, нейтралітет і федералізм [101] і знову зосередитися на наполегливій праці та

індивідуальній відповідальності, конкуренції та відкритих ринках, вільних цінах і стабільній грошово-кредитній політиці та приватній власності [152].

Підводячи підсумок огляду окремих європейських популістських партій, можна навести деякі порівняння ідеологічних уподобань у Франції, Швейцарії та Великобританії (таблиця 2.2), яка демонструє класичні елементи європейських популістів, що намагаються вирішувати нагальні потреби суспільства.

Таблиця 2.2

Основні характеристики окремих популістських партій [152]

	FN (Франція)	SVP (Швейцарія)	UKIP (Великобританія)
Виробники/ електорат	«Працьовита Франція», нижчий і середній класи, малий бізнес	Середній клас, малий бізнес	Британські робітники, виборці з низьким і середнім доходом, малі підприємства
Невиробничі еліти	Політичний істеблішмент, бюрократи, великі транснаціональні корпорації, фінансові повноваження	Партії, державні службовці, бюрократи	Політичний істеблішмент, великі транснаціональні корпорації
Підпорядковані групи	Іммігранти, шахраї із соціального забезпечення	Іммігранти, шукачі притулку, безробітні,	Іммігранти, особи, які зловживають соціальним забезпеченням

		які не бажають працювати	
Економічна політика	Експансіоністський, кейнсіанський економічний протекціонізм	Вільний ринок, вільна торгівля	Змішаний внутрішній порядок денний, вільна торгівля

Зростання популістичних партій у сучасній Європі, демонструє появу певної недовіри суспільства до демократичного спрямування державної політики різних країн. Присутність іммігрантів в Європі, становить культурну загрозу національній ідентичності країни, особливо коли місцеві жителі не знають, що їхня нація чи країна страждають від невдалого визначення національності [134]. Ліберальна ідеологія, що спиралася на недемократичні принципи, поступово посилювала популістські настрої. А низка різних проблем та криз у європейському суспільстві прискорювали просування популізму серед широких електоральних мас.

Ліві популістські партії (виступають проти транснаціональних корпорацій і критично ставляться до глобалізації та капіталізму) та праві популісти (ксенофобські, антиєвропейські та націоналістичні партії) посилюють рівень суспільної підтримки. Але якщо праві популісти зростали лише в Західній, Центральній та Східній Європі, то ліва популістська ідеологія була обмежувалася Південною Європою. Останніми роками помітна регіональна лінія розлому зникла, і в усіх країнах, за винятком кількох, лівий популізм значно знизився. Праві популісти, навпаки, посилити свою підтримку навіть у країнах, де таких утворень навіть не було декілька років тому, і вони прийшли до уряду самостійно або у складі коаліційних урядів у багатьох країнах ЄС. Обмеження популярності правих популістів нещодавно усунулися. Це перетворило їх на потенційно великих гравців

майже всюди в Європейському Союзі, тоді як ліві популісти більше не є серйозними претендентами на урядову владу майже ніде, за винятком двох-трьох держав-членів Південної Європи та Ірландії .

В усталених демократіях Західної Європи популісти загалом дотримуються основних правил демократичної конкуренції і не трансформують демократичну інституційну структуру. У Центральній та Східній Європі популісти намагаються переробити всю демократичну інституційну структуру за своїм власним уподобанням, прагнучи ліквідувати або істотно послабити політичний плюралізм. Таким чином, фундаментальні відносини з ліберальною демократією є ключовою лінією розмежування між популістами різних регіонів ЄС [103].

Ідея центризму розділяє суспільство на групи, які грають протилежну роль, намагаючись існувати в політичному полі на основі загальних встановлених правил. Хоча, слід зазначити наявність відмінностей серед країн ЄС, де існує різний відсоток підтримки популістської ідеології. Посилення правової складової у чисто економічних питаннях передбачає перехід до прийняття окремих рішень кулуарно та неопублічно, а, отже, оминаючи публічні дискусії. Аналіз доводить, що за останні 20 років (2008-2018 рр.) зросла кількість прихильників авторитарного популізму. На порядок денний починають виходити питання гендерної проблематики, антиіммігрантські настрої, анти європейська та антиглобалізаційна риторика, націоналістичні рухи.

Хоча популізм має негативний відтінок, що дотичний до безвідповідальної політики держави, є тенденція щодо його близькості з лібералізмом та соціалізмом. Існують думки, що глобалізація стала ще одним прискорювачем популізму, посилюючи нерівність, а отже потреби у захисті автентичного населення та само ідентифікація. Таким чином, в політичному житті багатьох країн виокремився потужний напрям, спрямований на популістське виокремлення проблематики, яка близька до європейських

виборців, що свідчить про нагальну потребу посилювати існуючі демократичні інституції та проводити дієву державну політику, що має оперативно вирішувати проблеми сучасного європейського суспільства у гендерній, імміграційній, релігійній, культурній та економічній сферах.

Висновки до 2 розділу

Популізм у світі тяжіє до власного посилення у країнах, що мають складну соціальну, етнічну та релігійну основу суспільства. Розвиток популізму у США формується на основі електоральних уподобань, що посилювалися протягом певного часу, починаючи з риторики лівого спрямування Нового курсу Ф. Д. Рузвельта. Сучасним представником лівого популізму можна визначити Б. Сандерса, що виголошує про необхідність економічних реформ у США та посилення соціального забезпечення у сфері освіти та охорони здоров'я. Правий популізм був привнесений у американську політику кінця 60-х років ХХ століття Дж. Уоллесом та розширений у 80-х роках ХХ століття Р. Рейганом з його антикорупційним баченням державного управління та лібералізацією економіки. Праві популістські погляди продовжив упроваджувати і Д. Буш-молодший. Економічна проблематика США, пов'язана з рецесією кінця 2000-х, посилила популістські рухи, граючи на необхідності швидкого вирішення наявних протиріч.

Класичним представником американського популізму останніх років прийнято вважати Д. Трампа, який активно звертається до риторики про посилення ролі США в світі та необхідності економічного зростання держави. Але намагання Д. Трампа реалізувати проголошену політичну програму стикаються з окремими неприйнятними методами та формами. Подальше формування популістських ідей в США буде спрямовуватися на антиелітарні прояви та необхідність посилення соціальної справедливості.

Популістичний успіх підкреслює посилення недовіри електорату до класичних партій через неможливість вирішити численні суспільні запити. Європейська практика демонструє значне зростання популізму не лише як ідеологічного напрямку, а й політичної сили, що закріпилася у парламентах багатьох країн-членів. Проблематика, породжена гендерними питаннями, національними претензіями, анти глобалізацією та збільшенням кількості імігрантів. Так само як і в США, в Європі посилюється негативне сприйняття власної еліти, робиться негативний акцент на міжнародних економічних інституціях з метою захисту власних інтересів. Виборці європейських країн, стикнувшись з питаннями глобалізації та єдиного простору (особливо у нестійких демократіях Східної Європи), почали пошук власної ідентифікації, що посилюють популістичні партії як, наприклад, у Бельгії (Флаамс Блок), Іспанії (Подемос) та Польщі («Право і справедливість» («ПіС»). Зазначені процеси призвели до суттєвого впливу популістської ідеології на політичні рішення та діяльність як в національних парламентах, так і в Європарламенті.

Серед чинників, які живлять популістські рухи, є також бажання виборців інтегрувати певні елементи нещодавнього минулого; на противагу глобалізації посилити національну ідентичність; необхідність реалізації функцій безпеки та умов стабільного існування; забезпечення справедливого економічного розподілу благ. Зазначені питання по суті є досить важливими для більшості населення як Європейського союзу, так і Сполучених Штатів Америки. Виходячи з цього, прогресивні сучасні партії мають враховувати потреби електорату, реально забезпечуючи вирішення проблем у сферах соціальної допомоги, міграції, кліматичних змін, релігії та трудового законодавства.

Поширення популізму вказує на слабкість глобальних і внутрішніх інституцій та їх впливу та значущості для суспільних відносин. Зростання кількості лідерів-популістів та їхніх партій означає, що необхідне переосмислення характеристик інституційних структур, і аналіз зростання

ролі окремих гравців у політичній діяльності, особливо коли соціально-політичні інститути є більш слабкими. Єдиний погляд на популізм є звуженим підходом, оскільки це може призвести до неправильних рішень політиків на основі нерозуміння окремих політичних гравців і того, як вони діють, а також використання інституцій, з якими вони взаємодіють. На жаль, інтенсивне використання популізму послаблює державні інститути влади та може забезпечити прихід авторитарних популістів чи лідерів-расистів до влади. Зазначене може призвести до посилення тиску на ліберальну ідеологію, що містить в своїй основі захист прав і свобод людини, забезпечення верховенства права, упровадження демократичних цінностей.

Розділ 3

ПОПУЛІЗМ ЯК ЗАГРОЗА ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

3.1. Соціальне підґрунтя та основні прояви популізму в Україні

Популістичні тенденції в політичному житті набули розвитку і в Україні. Звісно, популізм в українських реаліях має власні історичні корені та певне соціальне підґрунтя, але загалом у процесі аналізу його проявів у різних країнах світу було виявлено чимало схожих проявів. Застосування популістських технологій, що впливають на виборців, є одним із різновидів маніпулятивних дій, спрямованих на здобуття підтримки певної категорії громадян на основі використання специфічного інструментарію та

відповідних підходів до розв'язання складної проблематики за рахунок простих рішень чи привабливих пропозицій у контексті українських реалій.

Варто зазначити, що на сьогодні практично кожного відомого політика можна звинуватити у використанні популістичної риторики, адже зазначені питання перебувають у площині переважно суб'єктивних оцінок та суджень. У цьому контексті доцільно спиратися на певні експертні висновки чи орієнтуватися на раціональність аргументів, які використовуються в процесі аналізу висловлень політичних діячів щодо певної тематики, проблеми чи сукупності декількох характеристик популістичного спрямування.

Популістським настроям сприяє специфічне сприйняття українським суспільством еліти на основі механізмів взаємодії між ними, які не є усталеними, а лише формуються. Життя та активність політичних лідерів перебуває під постійною увагою суспільства, але наявність значної майнової нерівності призводить до відчуження пересічних громадян, посилюючи суттєву недовіру до політиків. Слідкуючи за життям еліти, звичайний українець свідомо не довіряє її представникам, не сприймаючи складних політичних меседжів. Утворена прогалина заповнюється простими тезами, що не вимагають перевірки у випадку збігу з буденними відчуттями людини. Виникає поділ на «своїх» та «чужих», що не містить у собі змістовного обґрунтування, а тому спирається на формальні ознаки.

Антиелітарна риторика та виступи проти істеблішменту пронизують усі форми популізму в Україні. Водночас, між цією антиістеблішментською риторикою та елітарними висуванцями існують суперечності, оскільки практично всі політичні партії в Україні фінансуються олігархами. Ідеологія не є фактором українського популізму, адже політичні партії слабкі, рідко керовані ідеологією, і багато з них є виборчими проєктами, які фінансуються олігархами [162]. Популістські партії з харизматичними лідерами мають більше шансів на успіх на виборах, але в Україні їх нечасто можна зустріти. Праві націоналісти залишаються непопулярними, а лідери українських

правоцентристських політичних партій неодноразово змінювалися. Українські популісти регулярно використовують радикальну критику «влади» без надання альтернативної політики, удаючись до маніпулювання інформацією або надання неправдивих даних [214].

За визначенням І. Крастева [159], до ключових сфер популізму належать антикорупційна риторика, антиелітарні настрої, вороже ставлення до приватизації та спроби усунути соціальну нерівність, яка виникає внаслідок переходу від комуністичної економічної системи до ринкової. Усі ці чинники можна спостерігати в українському популізмі.

Ipsos Global Advisor у 2021 р. провела дослідження стосовно впливу популізму на суспільство. Індекс популізму в Україні (3,19) має високий рівень, зокрема з урахуванням середнього показника за країнами, які досліджувалися (2,95). Україна продемонструвала найвищий серед інших країн показник згоди з тим, що політики завжди знайдуть спосіб захистити власні привілеї – 91%, (у середньому за країнами – 81%). В Україні більшість опитаних (73%) сприймають «еліту» як групу, що ухвалює рішення на основі власних інтересів, ігноруючи потреби інших, а 53% вважають, що еліта – це група людей із різними інтересами. В Україні зафіксована найнижча частка респондентів, які вважають себе частиною еліти – 5%, при середньому показнику за досліджуваними країнами – 14% [9].

Попри те, що практично всі політичні популісти власними обіцянками, спрощеними до рівня сприйняття широким загалом, намагаються отримати прихильність та завоювати підтримку, досвід України демонструє негативне сприйняття популізму в суспільстві [17]. На думку Н. Резанової, утримування країни в стані популістичного домінування, що відбувається за рахунок байдужості до наслідків зазначеного політичного зловживання та постійної повторюваності в періоди виборчого процесу в Україні, породжує питання стосовно легітимності влади [70].

Особливості перебігу та динаміка українського політичного процесу спираються на політичну риторику народних обранців, які використовують маніпулятивні технології на основі політичних стереотипів, що нав'язуються свідомості громадян у публічних виступах [16, с. 84].

Перехідні суспільства характеризуються недостатньо розвиненою демократичною системою з низкою проблем, що призводять до розчарування діями політиків-реалістів, а водночас плекають надії на швидку зміну стану справ у країні з популістами-радикалами [37]. Перебування економіки держави в постійному кризовому стані, незадоволеність рівнем життя, низьке соціальне забезпечення, неефективна податкова система дають змогу політичним лідерам робити сміливі заяви в боротьбі за отримання влади. Популістська риторика таких політиків спирається на спрощені уявлення про економічну систему, можливості швидких позитивних змін у пенсійному забезпеченні, оплаті праці, боротьбі з безробіттям за рахунок забезпечення робочими місцями, полегшення податкового навантаження тощо [17].

На початку 1990-х р. політична еліта, формуючись із представників бюрократично-чиновницького апарату, а згодом з олігархічних структур, лише формально дотримувалася демократичних принципів, фактично була неспроможною забезпечити сталий розвиток та дієве розв'язання політичних конфліктів. На жаль, шляхом оптимального перерозподілу функцій та повноважень між різними гілками влади в Україні неможливо було уникнути політичних конфліктів, адже відбувалася досить жорстка боротьба за отримання управлінських повноважень; підпорядкування контролю за силовими структурами відповідно до корпоративних інтересів; торгівля державними посадами тощо [36].

Прагнення суспільства до бажаного життя на основі демократичної розбудови держави не були реалізовані, адже на перешкод стали такі чинники, як несформованість політичної культури, авторитарні та популістичні принципи політичних еліт, суттєві трансформації виборчого

законодавства, що посилили несприйняття виборчих процедур електоратом, наявність постійних криз політичного та соціально-економічного характеру. Зазначене породило в українському суспільстві негативне ставлення до влади й уряду та до їхньої подекуди непопулярної діяльності, що спрямовувалася не на забезпечення інтересів народу, а на захист інтересів олігархів [73]. Результатом є те, що, на думку І. Побочія, українську політичну еліту можна розглядати як пародію, адже така еліта лише створює ілюзії [54]. Соціально-економічні проблеми, що продукують зростання безробіття, фінансове розшарування суспільства, зниження рівня життя, соціальну незабезпеченість, активізують виникнення потреби в популістичній риторичі [34].

Крюков О. звернув увагу на те, що українська еліта формувалася в умовах економічних криз і нищення фінансової системи, посилення політичної боротьби різних сил і суспільного невдоволення, зростання рівня злочинності, що виокремило в суспільстві правовий нігілізм, нечіткість розуміння соціальних норм, створило ціннісну та культурну порожнечу, забезпечило зниження рівня майбутніх очікувань [39].

Розглядаючи українську генезу популізму, маємо зупинитися на періоді кінця 1980-х років, що передував здобуттю Україною незалежності, коли почався стрімкий розвиток ліберального напрямку в суспільно-політичному житті, відбулося зародження національно-демократичної ідеології, розуміння необхідності руйнування радянської системи та пов'язаного з нею домінування єдинопартиї, а також тотального контролю, фактичного недотримання конституційних прав та свобод людини.

Криза радянської системи, що поглибила економічні та ідеологічні засади існування, стала досить очевидною проблемою та потребувала кардинального розв'язання, бо традиційні підходи вже не діяли. Наявні проблеми колишньої УРСР, як і інших союзних республік, були породженням панівної політичної ідеології та економічної системи

господарювання. Масштабне реформування, розпочате на початку 1990-х років, продемонструвало складність розв'язання накопичених проблем та неможливість швидкої зміни стану справ у соціально-економічній сфері. Бажання досягти справедливості в тогочасних умовах виявлялося інструментарієм, що налаштовував активну частину громадян проти комуністичної партії та підтримував бажання демократичних сил реалізувати транзит влади від комуністичних лідерів [4].

Роль популістичної ідеології у внутрішній політиці посилилася з моменту відновлення української державності наприкінці ХХ ст., що пояснюється наявною інерційністю частини суспільства, яка продовжувала підтримувати радянську міфологію, та існуванням в іншій суспільній групі хибного сприйняття незалежності як ключової основи покращення економічного стану держави та зростання якості життя населення. У 1990-ті роки в українському суспільстві сформувалися відповідні групи населення, яким соціалістичні ідеали були досить близькими. Це переважно були люди старшого віку чи жителі сільської місцевості. Популісти в Україні та пострадянських країнах постійно пропагують ностальгію за, на їхню думку, стабільністю, яка була в СРСР.

Соціальна нерівність різко зросла з 1991 року в Україні та інших пострадянських державах у поєднанні зі зниженням середньої тривалості життя, помітно високим рівнем корупції та стагнацією рівня життя. Усі ці чинники мобілізували підтримку українських популістів [206]. З моменту здобуття незалежності Україна пережила економічну, політичну та військову кризи, і кожен з них використовували популісти для мобілізації голосів.

Зазначене середовище все ж таки не дало змоги партіям лівого політичного спрямування в Україні протягом декількох десятиліть незалежності продемонструвати стабільність та готовність відстоювати до кінця власні принципи. Серед відомих партій того періоду варто згадати Комуністичну партію України, яка в 1998 р. посіла перше місце на

парламентських виборах, набравши 24,65 % голосів [84], проте не отримавши дієвих важелів влади. Поступово виборці починають розуміти, що опозиційні підходи зазначеної партії не заважають здійсненню в парламенті діяльності щодо підтримки олігархічних інтересів. З 2004 р. лідери Комуністичної партії демонстрували певну підтримку В. Януковича, що позначилося на рейтингу цієї політичної сили. У 2006 р. партія ледве подолати 3-відсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради, отримавши 3,66 % голосів [62], а після вдалої виборчої кампанії у 2012 р. вона отримала 13,18 % [63], але на дострокових виборах 2014 р. до парламенту вже не потрапила. Електорат лівопопулістських поглядів тяжів переважно до партії «Опозиційний блок» (практично до часів припинення її політичної діяльності), у якій колишні однодумці В. Януковича майстерно застосовували популістські твердження щодо зниження тарифів, підвищення соціального забезпечення тощо, акцентуючи на негайному втіленні зазначених дій за умови наявності політичної волі. Соціалістична партія України також мала суттєву підтримку електорату до середини 2000-х рр., але через коливання виборчої підтримки то в бік В. Ющенка, то в бік його опонента В. Януковича відбулася втрата позицій ключових представників партії та посилилася зневіра виборців у подальшому існуванні партії.

Проте популізм в Україні породжує не лише тяжіння окремих соціальних груп до радянської ідеології чи патерналізм. Можливість використання кращих демократичних практик, зокрема проведення президентських перегонів, виборів до Верховної Ради та місцевих виборів реалізується відповідно до Конституції України. Із чотирьох колишніх президентів України лише один обирався на цю посаду двічі (Л. Кучма). Водночас, у період правління Л. Кучми (10,5 років) відбувалися чергові парламентські вибори, які постійно змінювали баланс політичних сил у Верховній Раді України. Причому кожен із новообраних президентів розпочинав реорганізацію судової гілки влади, орієнтуючись на політичну

доцільність. Зазначене політичне втручання в судову владу з боку, наприклад, виконавчої влади, на яку має суттєвий вплив очільник держави, спричиняло деформацію конституційного розподілу владних функцій між гілками влади. Відповідно, спостерігалися ознаки маніпулювання Верховним Судом, Вищою радою правосуддя та деякими іншими інституціями [35].

Постійні процеси в українському політикумі, пов'язані з виборчими кампаніями, змістили акцент більшості політичних сил з професійної та відповідальної дискусії щодо подальших можливостей та напрямів розвитку країни на зрозумілу й близьку більшості далеких від реальної економіки виборців риторику. По суті, серйозні професійні дискусії з суспільством з демонстрацією реального стану справ, як засвідчує практика, не зацікавлюють більшість та призводять до падіння рейтингів зазначених політиків. Отже, відслідковуючи програмні матеріали більшості вітчизняних партій, не можемо не помітити схожість використовуваних гасел, декларативність подання змісту та невідповідність гучних тез із реальними діями політичних лідерів. Суттєва партійна конкуренція в Україні, на жаль, не сформувала класичну партійну систему на основі реальної відповідальності за прийняті рішення та дії. Характерним є надмірне концентрування ідеологічної риторики навколо лідерів окремих партій (Ю. Тимошенко, О. Ляшко, П. Порошенко), що перетворює реальну роботу пересічних членів партії на схвальні коментарі своєму лідеру, його безапеляційне виправдування, а не на впровадження встановлених завдань та цілей.

Політичні лідери та очолювані ними партії досить часто уникають політичної оцінки за власні радикальні висловлювання, адже при всій своїй нереалістичності, виборці зазначене почасти сприймають як певні тенденції, а не буквальну конкретику. У випадку отримання політиком певних владних повноважень відбувається його активне позиціювання в суспільстві за рахунок різноманітних практичних популістських дій, а майбутні негативні

наслідки вже не розглядаються з огляду на пасивність більшості виборців та подекуди небажання суспільства вимагати обов'язкове звітування за вчинені дії.

Так, партія «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко вважається еталоном популізму вже друге десятиліття. Вдруге обійнявши посаду Прем'єр-міністра України, Ю. Тимошенко поспішила розпочати виплати компенсацій (тисяча гривень) за вкладами, решту пообіцявши віддати за можливості. Роздавання коштів не врегулювало проблему девальвації радянських внесків, не покращило фінансовий стан громадян, прискоривши інфляційні настрої. Трохи згодом Партія регіонів, маючи найбільшу фракцію у Верховній Раді і готуючись до президентських виборів, зуміла «протиснути» підвищення соціальних стандартів, яке не було підкріплене економічними реаліями. Це завдало удару не лише по уряду Ю. Тимошенко, а й по пересічних українцях. Об'єктивно висловлюючи інтереси частини олігархічного капіталу, Ю. Тимошенко та її партія зверталися за підтримкою до найбільш знедолених та дезорієнтованих виборців. Зниження політичної активності Ю. Тимошенко у 2014-2015 роках може бути пов'язане з неефективністю популістських тез без використання радикального етнічного націоналізму. У результаті роздавання коштів, проблема девальвації радянських внесків не була врегульована, а фінансовий стан громадян не покращився. Навпаки, це призвело до прискорення інфляційних настроїв в країні. Пізніше, Партія регіонів, використовуючи свою впливову позицію у Верховній Раді і готуючись до президентських виборів, зуміла здійснити підвищення соціальних стандартів, хоча це не було підкріплене економічною реальністю. Це вразило не тільки уряд Ю. Тимошенко, але й пересічних українців. Зменшення політичної активності Ю. Тимошенко у 2014-2015 роках може бути пов'язане з неефективністю популістських тез, особливо без використання радикального етнічного націоналізму, який потенційно міг би залучити більше підтримки в цей період.

Найяскравіше публічно висловився 14 лютого 2017 р. Прем'єр-міністр України В. Гройсман, підкресливши ключову роль Ю. Тимошенко в поширенні української корупції, популізму та неефективності. Партія опинилася у Верховній Раді, ледь подолавши в 2014 р. 5-відсотковий бар'єр [64], але, за даними різних опитувань, й надалі демонструвала намагання просуватися в напрямі лідерів електорального рейтингу, насамперед завдяки популістській політиці. Партія «Батьківщина» послідовно критикувала всі непопулярні рішення влади, стверджуючи, що без чергового підвищення тарифів на послуги ЖКГ, звуження пільгових категорій тощо цілком можна обійтися. За Ю. Тимошенко на виборах 2019 р., враховуючи її передвиборні обіцянки, голосували українці з низькими доходами, а також мешканці сільської місцевості та малих міст, які отримували соціальну допомогу [95].

Партії «Батьківщина», «Опозиційний блок» продовжували грати на розчаруванні та гніві пересічних виборців, які є основою для підтримки цих політичних сил. Водночас обидві політичні сили продовжували фінансуватися олігархічними силами, які використовували політичні посади для отримання вигоди від владних повноважень [161]. Деяка частина патерналістсько налаштованих виборців залишаються симпатиками «Батьківщини».

Якщо ж розглядати неформальний рейтинг популізму, то за лаври переможця з «Батьківщиною» змагалася Радикальна партія О. Ляшка, де лідером та його однопартійцями використовувалися національні стереотипи та архетипи, що дало змогу партії динамічно корегувати власні дії, спрямовані на підтримку інтересів різних фінансово-промислових груп. Радикальна партія є поборником українського популізму принаймні з 2011 р. Основним електоратом Радикальної партії стали жителі невеликих населених пунктів центральної України. Партія часто виступала з різкою антизахідною риторикою та критикою дій МВФ. О. Ляшко часто висловлювався принизливо на адресу західних дипломатів, займаючи рішучу позицію проти

підтримуваних Заходом антикорупційних неурядових організацій, називаючи їхніх співробітників агентами впливу, іноземними агентами тощо. Десятки інших подібних повідомлень нещодавно поширювалися українськими ЗМІ, насамперед на телеканалах, де в пріоритеті Радикальна партія (наприклад, ТРК «Україна»).

Партія регіонів використовувала радянський патерналізм, щоб мобілізувати виборців, які віддавали перевагу економіці та «стабільності» над демократією, що закріпило в окремих регіонах залежність робітничих класів від еліт і підняло колективізм над індивідуалізмом та особистою ефективністю. Партією регіонів було використано лівий патерналізм, радянську ностальгію та великий бізнес для успішної політичної реалізації власних інтересів [164].

Президентство В. Ющенко було охарактеризовано Партією регіонів як «помаранчеве беззаконня». У передвиборній програмі Партії регіонів 2006 р. визначено в значенні пріоритетів стабільність та перспективи розвитку, а Прем'єр-міністр В. Янукович пообіцяв навести лад у країні. Програма передвиборної програми Партії регіонів 2007 р. мала назву «Стабільність і добробут», а основним принципом партії була проголошена перемога політичних сил, які працюють на стабільність. Парламентські коаліції Партії регіонів мали назву «Стабільність і реформи» (2010–2012 рр.), а у виборчій кампанії 2012 р. використовувалися гасла «Від стабільності до процвітання» та «Стабільність досягнуто!».

Після Помаранчевої революції 2004 р. проросійсько налаштовані виборці були монополізовані Партією регіонів і Комуністичною партією України. Серед факторів – радянська ностальгія, русофільські погляди на історію, а також корумповані ділові й енергетичні зв'язки між українськими та російськими олігархами. Ностальгія за СРСР була переважно виявлена на Донбасі та в Криму, де радянська ідентичність залишалася популярною. 21% українців хотіли б відродити СРСР, причому найбільше на Сході (26%) і

Півдні (29%), переважно у віковій групі старше 60 років (40%) і серед етнічних росіян (36%) [40].

У складі українських політичних партій, які використовують популізм, досить мало етнічних націоналістів. Вибори до парламенту, починаючи з 1994 р., пройшли позитивно для націоналістів лише у 2012 р. (партія «Свобода» отримала 10%). На виборах 2014 р., перед початком російської агресії проти України, партія «Свобода» з отриманими 4,7% не пройшла до парламенту. Крім того, кандидатів-націоналістів жодного разу не було в другому турі президентських виборів [52]. Партія «Свобода», хоч і не є в цей час парламентською партією, проте має стабільну підтримку в Західній Україні та плекає надію на повернення в майбутньому до Верховної Ради, упевнено підтримуючи правопопулістський напрям та використовуючи «ліву» тематику щодо зниження тарифів, підвищення заробітних плат та ліквідації безробіття.

Кримськотатарські політики потрапляли до парламенту, балотуючись від Руху (Народного руху за перебудову), партій «Наша Україна» та «Блок Петра Порошенка». Україноцентричні погляди лідерів в Автономній Республіці Крим посилювалися після анексії Росією Криму [165]. Прихильники приєднання України до Євразійського економічного союзу негативно ставилися до ЄС, але внаслідок військової агресії Росії зазначена підтримка впала нижче 10%. У межах усієї України проти прийняття Україною російських підходів до розвитку виступало 69-71% респондентів [40].

Революція Гідності у 2014 р. додала нового імпульсу популістській риторичі в українському політикумі, адже вона підвищила політичну суб'єктність і на рівні суспільства загалом, і на рівні активних лідерів окремих об'єднань. Враховуючи значну суспільну підтримку активних лідерів, які формулюють вимоги протесту, представники влади беруть до уваги фактичні вимоги та позицію активістів, незважаючи на окремі порушення чинного законодавства чи не беручи до уваги економічне

підґрунтя. Зміни в ставленні суспільства до зовнішньої політики, спричинені російською агресією в 2014 р., посилили в Україні підтримку членства в НАТО, яке до 2014 р. викликало опір з боку відповідно ідеологічно налаштованого електорату. Підтримка членства в НАТО зросла до 60-70% серед тих, хто брав участь у референдумі, на Сході країни збільшившись з 12 до 32%, а на Півдні – з 7 до 33% [40].

Російська агресія стрімко змінила політичне середовище України, чітко встановивши остаточний вибір між Євразією чи західною цивілізацією на користь підтримки членства в ЄС і НАТО на рівні понад 60%. Російський вплив особливо знизився серед української молоді, дві третини якої вважає, що Україна та Росія перебувають у стані війни [26]. Зазначені погляди щодо військової агресії Росії стосовно України присутні в усіх вікових групах в Україні – від найвищого відсотка серед молоді до найнижчого в групі людей, віком понад 60 років. Поширена думка щодо неприйняття Україною російського шляху розвитку посилилась внаслідок агресивних дій Росії, яка асоціюється в українців з «агресією» (65,7%), «жорстокістю» (56,9%) і «диктатурою» (56,9%) [31].

Антиглобалізаційні погляди не були темою широких політичних обговорень в Україні [199]. Висування з боку МВФ високих вимог до українського уряду постійно ставало предметом критики як «прозахідних» (Ю. Тимошенко, А. Гриценко, О. Ляшко), так і проросійськи налаштованих популістів (В. Рабінович, В. Бойко). Партія «Батьківщина», Радикальна партія та «Опозиційний блок» (колишня Партія регіонів) регулярно досить активно будували власну риторіку на невдоволенні діями МВФ. Ю. Тимошенко наголошувала, що через несамостійне керівництво країни закордонні фінансові групи отримали непрямий контроль за діями Національного банку України, міністерств і відомств, нівелювавши 60% українського суверенітету [51]. Як досвідчений український популіст, Ю.Тимошенко, постійно використовує радикальну риторіку проти олігархів

та влади, яка, на її думку, є корумпованою. У Вашингтоні під час XII Національного молитовного сніданку Ю. Тимошенко заявила про необхідність любові до Бога та людей, так протиставляючи себе (взірцевого вірянину) й інших українських політиків, які є її антагоністами [163].

В українському популістському дискурсі антикорупційна риторика стала ключовою. Незважаючи на постійне використання політиками тематики корупційної боротьби та антиолігархічної риторики, основним джерелом фінансування партій стає великий бізнес, що спричинило низький рівень громадської довіри до програм кандидатів у президенти та політичних партій щодо антикорупційної політики. Але така увага досить часто розходиться з практичною діяльністю політиків-популістів [32].

У червні 2018 р. партії «Народний фронт» і «Блок Петра Порошенка» ініціювали розгляд закону про створення Антикорупційного суду, що передбачав кримінальне переслідування еліт, яке блокувалося корумпованою судовою системою України [58]. Проте за зазначений законодавчий акт проголосували лише 2 депутати Радикальної партії (з 21) та 14 депутатів від «Батьківщини» (з 20), а «Опозиційний блок» одногolosно виступив проти. Ю. Тимошенко схарактеризувала закон про вищий антикорупційний суд як жалюгідну реформу судової системи [230].

Варто наголосити, що в Україні існує загроза демократичним цінностям з боку політичних популістів через їхню непрозору діяльність; використання неправдивої інформації та специфічне ставлення до правди, що знижує довіру суспільства до державних інституцій; схильність до авторитаризму в досягненні стабілізації; бажання повернутися до радянського патерналізму. Українські представники популістичного спрямування наділені недемократичними рисами, як-от: індивідуалізм у прийнятті рішень, віра у власну безпомилковість; використання популізму для досягнення необмеженої влади. Зокрема представникам Партії регіонів ідеологічно близькими були радянські цінності, авторитаризм та прагнення

монополізувати владні повноваження. До 2004 р. виборці Партії регіонів локалізувалися територіально переважно на Донбасі [160], але згодом ареал її підтримки поширюються на всю Східну й Південну Україну та Крим. Ця політична сила прагнула посилити свій політичний вплив в Україні після обрання В. Януковича президентом у 2010 р. Згодом, переформатувавши колишніх членів Партії регіонів в «Опозиційний блок», зазначена політична сила запропонувала потенційних кандидатів у президенти, які вирізнялися своїм популізмом – В. Бойка та В. Рабіновича. Останній із яких створив ще один передвиборний проєкт – партію «За життя», що фінансувалася олігархом В. Медведчуком, який мав суто проросійські погляди.

У постмайданівській політичній сили – партії «За життя» – євроскептична риторика мала системний характер. Її керівники Є. Мураєв і В. Рабінович публікували емоційні повідомлення на підконтрольних їм телеканалах. Є. Мураєв формально був членом Партії регіонів і дотримувався проросійських позицій, заявляючи, що Майдан був державним переворотом, а спровокована Росією війна на Сході України є «громадянською». Він був співвласником потужного телеканалу «NewsOne». В. Рабінович був частим гостем «NewsOne» і Рабінович також був власником NewsOne, потім продав його Мураєву та вів персональне ток-шоу на каналі «112 Україна». Українські ЗМІ неодноразово вказували на зв'язок каналу з членами оточення экс-президента України В. Януковича, хоча телеканал це заперечував. В. Рабінович зазначав, що МВФ диктує умови, які знищують Україну та її населення, наголошуючи на неповерненні кредитів МВФ. Є. Мураєв розкритикував інспіровані Заходом реформи, заявивши без жодних доказів, що вони перетворили Україну на колонію. Він також зазначив, що західні держави отримали великі вигоди від Майдану в 2014 р. [42].

Авторитарний стиль керівництва Ю. Тимошенко підтвердили вибори 2010 р., які засвідчили певне розчарування «помаранчевими» політичними лідерами та сприйняття її менш демократичним лідером, навіть порівняно з

В. Януковичем. У 2019 р. з'їзд «Новий курс для України» розпочинає нову виборчу кампанію Ю. Тимошенко, створюючи Всеукраїнське громадське об'єднання для впливу на реальні процеси державного управління [87].

Перед виборами 2019 р. експрезидент Грузії М. Саакашвілі, створюючи популістський альянс із Ю. Тимошенко, намагався збурити політичну нестабільність. Незважаючи на певні дії щодо зниження рівня корупції в Грузії, М. Саакашвілі мав не досить гарні демократичні результати. Президентство М. Саакашвілі відзначалося авторитаризмом у контексті адміністративного тиску на свободу ЗМІ; монополізацією впливу на судову систему через довірених осіб; вибіркоким використанням антикорупційної діяльності; політичними репресіями щодо опозиційних сил; зловживанням адміністративним ресурсом під час виборчої кампанії [168]. М. Саакашвілі можна вважати представником «демократичного популізму», який майже за 2 роки політичної діяльності в Україні анонсував низку політичних проєктів, зокрема антикорупційний «Рух за очищення», партію «Рух нових сил».

«Укроп» і «Радикальна партія» є класичними націоналістичними партіями, створеними олігархами для зміщення певної частини виборців на інше електоральне поле. Націоналістична партія «Укроп» створювалася олігархом І. Коломойським спочатку для протидії Ю. Тимошенко шляхом «газового лобі», а згодом набула націоналістичного спрямування. Радикальна партія мала фінансові зв'язки з олігархічними групами. Останній фінансист Радикальної партії – олігарх І. Коломойський, який утворив передвиборний альянс із Ю. Тимошенко проти президента П. Порошенка.

Окремі ознаки популістської має партія «Самопоміч», лідером якої є мер м. Львова А. Садовий. Враховуючи набутий загальнонаціональний характер, партія намагається орієнтуватися як на проєвропейських, проте консервативних виборців західних областей, так і на освічених молодих людей, які мешкають у великих містах країни. Але зазначені групи мають різні уподобання, тому партія намагається утримувати виборців за рахунок

популістської риторики. Як приклад можна навести ідею А. Садового щодо перемовин з «питання Стерненка» (громадський активіст С. Стерненко) із запрошеними у Львів активістами та чиновниками, в той час як залишалися невіршеними ключові питання господарської діяльності (сміттєпереробного заводу, ремонту вулиць, транспортного питання і т. ін.).

З українських парламентських партій «Батьківщина» найбільше виступала проти земельної реформи. З трьох популістських сил («Батьківщина», «Опозиційний блок», «Соціалістична партія») Ю. Тимошенко найактивніше закликала до продовження мораторію на продаж землі, пов'язуючи приватизацію землі зі злочинністю та корупцією [243]. Ю. Тимошенко є противником іноземних інвестицій у газотранспортну мережу, адже це, за її словами, зачіпає національну безпеку України. Ю. Тимошенко вміло притримується популістської риторики, позиціонуючи себе як антикорупційного політика, який захищає український суверенітет та безпеку. Незважаючи на власну позицію з енергетичних питань, рівень її відвідуваності голосувань щодо законодавства в енергетичній сфері складає лише 10%. Рейтинг українських політиків, що прагнуть маніпулювати та подавати неправдиву інформацію, розроблений Vox Ukraine, на перше місце помістив Ю. Тимошенко, за нею – нардепів В. Рабіновича, В. Бойка та О. Вілкула, а замкнув п'ятірку лідер парламентської фракції «Самопоміч» О. Березюк [163].

Українські політичні партії переважно потребують фінансування великого бізнесу та олігархів, зокрема «Опозиційний блок» фінансувався найбагатшими олігархами України, а політичне обличчя корумпованих магнатів (Партія регіонів) фінансувало уявне обличчя пролетаріату (Комуністична партія). У половині парламентських голосувань «Батьківщина» та Радикальна партія проголосували так само, як «Опозиційний блок», хоча обидві апелюють до пересічних виборців. Популісти змінюють власні твердження, спираючись на різні ідеології, задля

мобілізації підтримки виборців, що поширено в Україні з огляду на слабкість політичних партій або олігархічні виборчі проекти. Водночас можна стверджувати, що справжніх політичних партій в Україні не існує, натомість функціонують термінові передвиборні проекти («Укроп»); проекти бізнесменів, які прагнуть оминати кримінальні звинувачення (Партія регіонів); проекти, що забезпечують підтримку своїм лідерам («Батьківщина»); технічні партії (Радикальна партія), спрямовані на розпорошення голосів чи міграцію виборців.

3.2. Особливості популізму в Україні в умовах становлення ліберальної демократії

Демократичні зміни в українському суспільстві постійно відбувалися під впливом попередньої епохи, а також під тиском власних еліт на політичні процеси, в умовах деформації правової природи владного представництва й зовнішньополітичної ситуації. Відповідно, популістична риторика змінювалася відносно поступової трансформації політичного ландшафту, поєднання інтересів олігархічних груп, формування більшості в парламенті та наявності реальних опозиційних сил із конструктивною критикою та демократично налаштованою позицією. Політичні події, пов'язані з виборами Президента України та достроковими виборами до Верховної Ради України, змусили переформуватися окремі політичні сили та спричинили появу нових. Причому динамічність виборчих процесів змушувала політиків вдаватися до популізму як у питаннях зовнішньополітичного курсу держави, так і у сфері соціально-економічного розвитку країни.

21 липня 2019 р. в Україні відбулися позачергові вибори до Верховної Ради, які ознаменувалися успіхом партії президента В. Зеленського «Слуга народу». За партійними списками пропрезидентська партія набрала 43,2% голосів та змогла провести до українського парламенту 130 депутатів у

мажоритарних округах, отримавши у Верховній Раді більшість – 254 депутати. Переконлива перемога пропрезидентської партії показала, що В. Зеленський зберігає високу популярність і значна частина українського суспільства пов'язувала з ним та його партією надії на зміни на краще. З 22 партій, які брали участь у виборах, п'ятивідсотковий бар'єр подолали «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Батьківщина», «Європейська солідарність», «Голос». До Верховної Ради потрапляють нові партії – «Слуга народу» та «Голос» (лідер – С. Вакарчук). Певною мірою новою партією можна вважати і «Опозиційну платформу – За життя», хоча вона, по суті, є альянсом однієї з фракцій «Опозиційного блоку» з партією «За життя» В. Рабіновича [65].

Відповідно, зазначені партії спиралися у власних передвиборних програмах на ключові питання, які хвилюють пересічних українців. Існування в просторі популізму змушує виборців шукати кандидатів, спроможних реально розв'язати важливі проблеми, а не лише транслювати потреби людей. Дослідження впливу популізму на пересічного громадянина демонструють, що важливі для українських родин питання потребують якнайшвидшого розв'язання. Водночас постійні популістські заяви політиків дають привід сумніватися в реальному виконанні передвиборних обіцянок. Український виборець стриманий у позитивній оцінці практичних можливостей кандидатів, яких він підтримує (рис. 3.1.).

Рис. 3.1. Реалістичність популістських пропозицій та їх підтримка громадянами [48]

Популізм досить тісно пов'язаний в українському контексті з авторитаризмом, безапеляційністю та неконституційними діями. Особливістю українського конституційного процесу останніх років стали дії Президента України щодо розпуску єдиного органу конституційної юрисдикції, які були втілені у проєкті Закону «Про відновлення суспільної довіри до конституційного судочинства» [59], що було певною реакцією на рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 р. про скасування ст. 366¹ щодо недостовірного декларування [79]. У зазначених діях більшість українських і зарубіжних фахівців у галузі конституційного права виявили неконституційні ознаки, що свідчить про політичну кризу реалізації функцій органів публічної влади. Тиск популістських партій на конституційний орган посилюється риторикою, яку підтримує громадськість, зокрема щодо боротьби з корупцією в судовій гілці влади.

Доцільно звернути увагу на думку респондентів про зміни щодо Конституційного Суду (рис. 3.2.) як одного з аспектів демократичних процесів та верховенства права, що, на нашу думку, можна віднести до побічних результатів впливу популізму в Україні. На жаль, правова свідомість громадян не має належного рівня розвитку, а практика відповідальності за руйнування основ конституційного ладу не розповсюджена, що не дає змоги державі відповідним чином гарантувати верховенство Конституції.

За рахунок тиску популістських партій, підтримуваних суспільством, політики упроваджують зміни до Основного закону, які розширюють владні повноваження окремих інституційних органів. Конституцію підлаштовують під певні політичні інтереси, але так може втрачатися правова сутність та зв'язок з основним носієм влади – народом, участь якого стає суто формальною процедурою. Ініціативи популістських партій щодо всенародних обговорень обмежують можливості опозиції та меншості імплементувати власні доповнення до Основного закону, за рахунок чого

популістські зміни сприяють посиленню владних повноважень монопартії, яка прагне одноосібно бути представником народних інтересів. Значні зміни Конституції України були переважно ініційовані правлячою політичною силою, яку уособлював чинний на той період часу Президент України, а громадянам, незважаючи на роботу окремих представників у консультативно-дорадчих органах щодо розроблення подальших змін до Конституції при Президенті України (Національна конституційна рада, Конституційна асамблея тощо), відводилася роль пасивних учасників процесу [35].

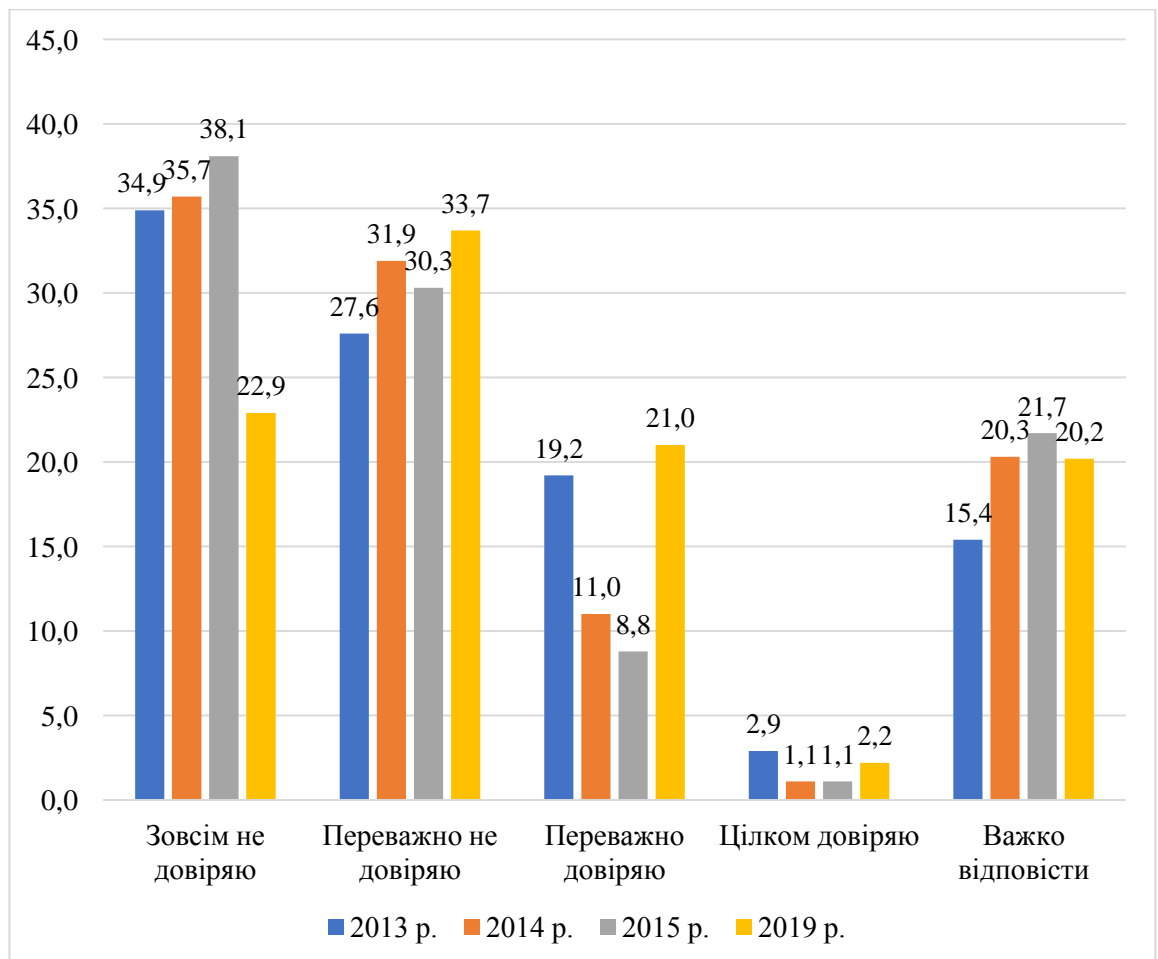

Рис. 3.2. Динаміка довіри до Конституційного Суду України, % [38]

У 2019 р. було проведене соціологічне опитування про ставлення українців до Конституції, яке засвідчило низький рівень залучення громадян

до процесів внесення змін до основного закону держави: 46,6% громадян ніколи не читали Конституції України, 9,6% були ознайомлені з Конституцією через засоби масової інформації. Визначаючи мету ознайомлення з Основним законом, респонденти вказували необхідність інформування щодо власних прав (50,9%), перевірку конституційності діяльності органів державної влади (22,4%), потребу у визначенні панівної політичної системи (17,6 %), робочі/навчальні цілі (31,7 %) [38]. Зазначене свідчить про низьку правову свідомість громадян, що є ще одним чинником для широких можливостей використання популізму політичними діячами. Щодо розуміння носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні відповідно до Конституції, то у свідомості респондентів відбулися певні зміни з періоду попереднього опитування (рис. 3.3.).

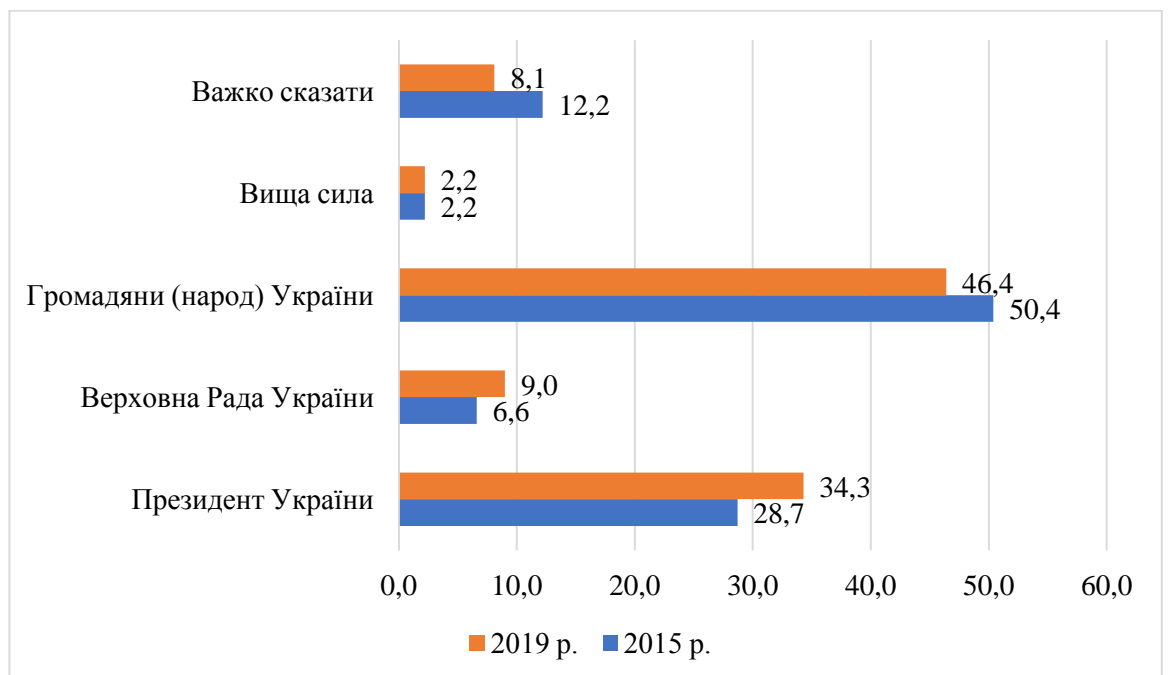

Рис. 3.3. Визначення респондентами головного носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні відповідно до Конституції в 2015 та 2019 рр., % [38].

Важливість активної участі громадян у механізмах розроблення змін до Конституції визначається необхідністю створення єдиної політичної нації та запобігання популістичних проявів у конституційному процесі. Одним із найдієвіших запобіжників поєднання державної влади з однією популістською партією є формування правової ідентичності, що ґрунтується на національному конституційному патріотизмі, де існує поєднання гідності та свободи кожної окремої людини й національної гідності та колективної безпеки. Зазначені цінності лежать в основі правової ідеології сучасної конституційної держави [35].

Під гаслом запровадження в Україні дієвого механізму народовладдя в 2019 р. проходила передвиборна кампанія В. Зеленського, але практичні дії щодо його втілення набувають популістського змісту, який суперечить демократичній легітимації та конституційним процедурам. Наприклад, Всенародне опитування щодо питань важливого суспільного значення, ініційоване Президентом 25 жовтня 2020 р., має ознаки неконституційності та нелегітимності.

Зазначене опитування збігається із датою проведення місцевих виборів, що можна розцінити як можливість застосування адміністративного впливу, який активізує участь на виборах прихильників Президента. Попри недотримання принципу верховенства права, зазначені провладні ініціативи були законодавчо оформлені в Законі України «Про всеукраїнський референдум» [60]. Не можна заперечувати прогресивність прийнятого законодавчого акту, але питання пріоритетності запропонованих ініціатив у подальшому схваленні політичною елітою залишається відкритим.

Підтвердженням популістської логіки в сучасному політичному процесі України є ініціативи влади щодо реформи державного апарату, економічної та соціальної політики (потреби в підвищенні ефективності управління та боротьба з корупцією). Увага небезпідставно була звернена на постать колишнього президента В. Януковича, його урядовців та членів

Партії Регіонів, які посилили власний негативний імідж, виїхавши за межі України. Подібна персоніфікація системних проблем слугує ознакою популістської логіки. В основному, суттєві проблеми в політичній системі та економіці були закладені за попередніх президентів – Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенко. В. Янукович нічого не зробив для розв'язання цих проблем, лише посиливши їхню тяжкість.

Протягом 2021 р. президент В. Зеленський проводив активні дії щодо боротьби з олігархами та корупційними проявами. Наслідком стало розпорядження про блокування мовлення NewsOne, ZIK і 112, а Перший незалежний і UkrLive аналогічно потрапили під удар уряду наприкінці грудня 2021 р. Президент В. Зеленський намагався усунути голову Конституційного Суду О. Тупицького, який був причетний до корупції. У лютому колишнього керівника ПриватБанку В. Яценка затримали за звинуваченням у розкраданні, а ексголови правління О. Дубілета заочно заарештували в червні за підозрою в причетності до зникнення коштів ПриватБанку. Варто констатувати, що зазначена політика, на думку 36% респондентів, сприймається як популістські дії для підвищення рейтингу, а 20,7% вважають це намаганням контролювати телеканали, які належать олігархам [78].

Суттєвий рівень популізму в сучасній Україні підтвердили результати опитування експертів у сфері політичних комунікацій із метою виявлення розуміння популізму та його особливостей. Дослідження дало змогу констатувати відсутність сталої методології для визначення феномену популізму з огляду на його численне неоднорідне використання в різноманітних комунікаціях. Антагоністичні народу категорії виявилися багатоскладовими («еліта», «олігархи») і були фрагментарними. Тлумачення «популізму» зводиться до характеристик «невиконання», «нереалістичності обіцянок», «демагогії». Пропоноване дослідниками бачення популізму як представлення власної точки зору у значенні позиції всього народу отримало

24%, значно більші показники отримали інші тлумачення, зокрема: вияв «заздалегідь невиконуваних/нереалістичних обіцянок політиків» (58%), «демагогії» (40%). За типологією популізм розподілили за домінуючими напрямками: антиолігархічний (56%), соціальний (50%), безпековий (44%), військовий (34%). До основних причин використання політиками популістських методів експерти віднесли: підлаштування під домінуючі в суспільні настрої та проблеми (66%); відсутність у партій реальних політичних програм (62%), неготовність до відвертого діалогу з громадянами (54%) та до проведення реформ (40%). 36% вважають, що політична еліта в Україні інтелектуально неспроможна на впровадження складних практик та програм [3].

Особливо загрозливим домінування популізму стає в період війни, в умовах агресивного мілітарного тиску на українську державу з боку росії. Саме в цьому контексті популізм у сучасних масштабах, формах та впливах виступає як одна із головних загроз національній безпеці України. Широке розповсюдження популізму передбачає формування політикумом особливої суспільної реальності, яка впливає на напрями та динаміку соціально-політичних змін, на діяльність державних, політичних, соціально-економічних інституцій та створення нових. Зазначені дії популізму мають деструктивний характер, гальмують демократичний розвиток України, а також стають загрозою для існування державного суверенітету й територіальної цілісності.

Вплив популізму призводить до спрощення суспільно-політичного ландшафту, панівної проблематики, соціальних потреб і інтересів суспільних груп, сповільнюючи визначення та реалізацію національних інтересів. Популістичний дискурс, розмежовуючи суспільство на антагоністичні групи, підтримує та підживлює стан постійної конфронтаційності, спричиняє перманентну делегітимацію наявного політичного та соціального порядку. Політичні програми, сформульовані на основі популізму, відштовхуються від

двомірної («народ» – «вороги») картини світу, пропонуючи спрощене розв'язання комплексних проблем. Популістичне переопрацювання наявних концептів позбавляє українську політику необхідного сенсу, зводячи нанівець будь-які прагнення конструктивного, дієвого характеру [43].

Характерними ознаками українських популістів є непостійне відвідування парламенту та пропуски голосувань. Комітет виборців України оприлюднив дані щодо участі в засіданнях парламенту представників усіх партій, наприклад, депутати від ОПЗЖ Ю. Бойко і В. Рабінович продемонстрували найнижчі результати серед усіх народних обранців, узявши участь відповідно в 17% і 14% голосувань. Лідер партії «Батьківщина» Ю. Тимошенко була присутня лише на 38% засідань Комітету ВР з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів, членом якого вона є [53]. За результатами аналізу Комітету виборців у 2021 р. окремі лідери парламентських фракцій мало часу відводили на фахову діяльність. Так, В. Рабінович (ОПЗЖ) відвідав 19% засідань комітету, узяв участь лише в 1% голосувань. Ю. Бойко (ОПЗЖ) відвідав 55% засідань комітету, узяв участь у 3% голосувань, а Ю. Тимошенко («Батьківщина») відвідала 50% засідань комітету та голосувань, хоча 188 разів мала виступи у ВРУ [32].

Негативні прояви популізму, як демонструють політичні події останніх років, пов'язані з наслідками російської агресії, не змусили українських політиків та соціум дистанціюватися від популістичного світосприйняття. Довгострокове функціонування в Україні різних політичних схем представництва інтересів великого бізнесу та олігархічних кланів не зникло і в сучасних надскладних умовах, повертаючи старі неформально-тіньові інституційні елементи часів режиму В. Януковича. Групи, які забезпечували накопичення великого капіталу, були безпосередньо інтегровані у владу, ліквідуючи таким шляхом функціональну автономність бізнесу та влади і породжуючи масштабну корупцію, що стала чинником низької конкурентоздатності України. Процеси перерозподілу, неформальна

інституалізація домінування інтересів окремих політико-економічних груп у перерозподілі ресурсів прискорили розвиток популізму в його соціальній версії – підтримці та культивуванні патерналістських настроїв у суспільстві [43].

Втрата інституційної системи з реалізації наявних соціальних вимог та потреб дала змогу популізму утвердитися в Україні як ключовій альтернативі ліберально-демократичному політичному розвитку. Зазначена ситуація створила для політичної еліти можливість здобути прихильність електорату та отримати владу шляхом інтерпретації соціальних вимог та інтересів.

Водночас відсутність відповідальності за реалізацію виголошених положень та недостатня інституційна спроможність стосовно виконання завдань дали змогу розширити арсенал та технології популізму. Домінування популістичного політикуму стало однією із причин Революції гідності. Але варто зазначити, що без подолання інституційної кризи та її наслідків, а також без формування нової, ефективної інституційної системи буде досить складно позбутися популізму [43].

До основних причин популізму в Україні можна віднести [75]:

- економічну та політичну нестабільність (зумовлену російською військовою агресією, а також постійними економічними кризами), яка призвела до зниження рівня життя населення (рівень реального наявного доходу населення України у I півріччі 2018 р. складав 82% від рівня 2013 р.) [30];

- низьку спроможність інститутів ефективно розв'язувати суспільні проблеми, що збільшує недовіру громадян до них (54% респондентів не бачать успішних реформ в Україні). Як наслідок, не вірили в успіх реформ 60% українців;

- зростання майнової і соціальної нерівності [76].

Різновидом економічного напрямку в популізмі, на нашу думку, є податковий популізм. Соціальна база податкового популізму в Україні ініціюється та підтримується суб'єктами господарювання.

Правий податковий популізм передбачає формулювання пропозиції стосовно змін у податковій політиці, які зумовлюють радикальне зниження податкових ставок, що призводить до фіскальних дисбалансів; запровадження персоніфікованих податкових пільг (певні галузі чи суб'єкти господарювання), які розв'язують проблеми окремих стейкхолдерів (зменшують податкове навантаження), але негативно позначаються на фіскальній системі або економіці загалом.

Лівий податковий популізм передбачає підвищення податкового навантаження (податок на дохід) або інших складних в адмініструванні податків, які забезпечують несуттєві надходження до бюджету, не розв'язуючи проблему мінімізації нерівності доходів і накопичення багатства.

Враховуючи зазначене, наголосимо, що такі підходи до регулювання податкової системи мають суто популістські цілі [75]. Як вважається, податок на багатство є складним для адміністрування, зважаючи на процедури відстеження власності та його об'єктивну оцінку [203].

Прояви лівого податкового популізму в Україні на початку 1990-х років були пов'язані зі встановленням надмірних граничних ставок податку на доходи фізичних осіб (50-90%), що спричинило несприйняття такої політики, фактичну несплату податку та приховування реальних доходів [75].

Вплив правого популізму на податкову політику в Україні передбачає наявність:

- суттєвого рівня податкового навантаження на економіку (загальна частка податкових надходжень до зведеного бюджету і єдиного соціального внеску (ЄСВ) у ВВП становила у 2018 р. 34,1%, хоча ЄСВ і зменшився, але частка податкових надходжень зросла до 27,7% [57; 61];

- високого рівня прихованих доходів;
- корупційних проявів у системі податкового адміністрування;
- залежності політичних популістів від великого бізнесу, який опосередковано впливає на політику формування податкової системи [75].

Зазначені проблеми актуалізували популістські пропозиції щодо суттєвого зниження податків як механізму мінімізації впливу держави в економічній сфері.

Прикладом правого податкового популізму було зниження в 2016 р. ставки ЄСВ для підприємців з 41% до 22% і скасування внеску для найманих працівників, що знизило податкове навантаження на бізнес і на працю (значно менше, ніж на бізнес).

Встановлене оподаткування фонду заробітної плати було здійснене без відповідного урахування наслідків для бюджету Пенсійного фонду й державних фінансів, а отже, воно не розв'язало повністю проблему ліквідації тіньових зарплат. Такі дії спричинили зростання дефіциту Пенсійного фонду України і його фінансування за рахунок коштів державного бюджету (їхня частка в загальній сумі доходів Пенсійного фонду збільшилася з 35,8% у 2015 р. до 42,6% в 2018 р.) [29].

Зазначене спровокувало інші ініціативи щодо скасування єдиного соціального внеску, ліквідації Пенсійного фонду та виплат із державного бюджету соціальної допомоги як заміни пенсійного забезпечення. Такі популістичні пропозиції не розв'язують проблеми дефіциту Пенсійного фонду через зростання кількості отримувачів, а лише посилюють навантаження на державний бюджет.

Знову ж таки, пропозиція щодо простих рішень передусє пошуку необхідних компенсаторів надходження до Пенсійного фонду. Імплементация подібних пропозицій лише зрівняє пенсіонерів у бідності та загострить проблеми соціальної несправедливості [75].

Обговорення нової податкової ініціативи у 2017-2018 рр. щодо зниження податкового навантаження на бізнес (податок на виведений капітал) також мало ознаки популізму. Вказана думка була досить популярною в програмах окремих кандидатів у президенти та політичних партій на виборах 2019 р. Пропозиція щодо компенсування низької інвестиційної привабливості країни податковою новацією є класичним популістським підходом до розв'язання складної проблеми.

Недостатня обґрунтованість факторів проблематики інвестиційного клімату (воєнні дії, рівень корупції, можливість захисту інтересів інвесторів у судах, незахищеність прав власності, відсутність прозорого конкурентного ринкового середовища), уможливила думку щодо швидкого усунення критичних факторів. Але податкові зміни без нарощування інвестиційних залучень спричинять проблеми в системі оподаткування та призведуть до бюджетних втрат, які на сьогодні важко компенсувати [75].

Варто наголосити, що основною темою для критики чинної влади з боку популістів-опозиціонерів є використання ключової соціально-економічної проблеми – зростання тарифів на послуги ЖКГ. Популістські підходи під час виборчих перегонів щодо відповідності тарифної політики ринковим умовам залишалися поза увагою української влади практично декілька десятиліть. Критичного стану це питання набуло в період суттєвого зниження рівня життя населення у 2014–2015 роках.

Проте популістичні підходи політиків не передбачали професійного обговорення, розроблення інструментарію для недопущення неконтрольованого тарифного зростання, а проблематика переходила в площину відсутності політичної волі та прояву особистої зацікавленості окремих чиновників.

Досліджуючи зростання популістських настроїв в Україні, можемо виокремити такі причини зазначеного явища:

- наявність політичних кластерів суспільства (націоналістичний, ліберальний, проєвропейський, проросійський);
- недовіра до основ для національного консенсусу, а саме ідентичності, геополітичних пріоритетів, історії;
- стрімке зниження рівня життя більшості українців у 2014-2022 рр.

Тематика боротьби з корупцією, що дійсно має запит від суспільства, перейшла в перманентний стан, адже чимало створених спеціальних антикорупційних інституцій і органів не довели власної ефективності та перебувають у стані міжорганізаційних конфліктів та суперечок. Водночас політики продовжують популістично стверджувати, що збільшення антикорупційних органів та їх надмірне фінансування дасть змогу побороти корупційну діяльність в Україні.

Існують ще й інші локальні напрями, які дають змогу окремим популістським силам знаходити та залучати прихильників, що впевнено демонструє збереження популізму найближчим часом та його домінування в українському політичному дискурсі. У процесі повної дискредитації більшості сучасних політичних фігур та формування суспільного запиту на відповідальні політичні сили, які готові пропонувати вивірені та дієві рішення, можна буде спостерігати відхід від популізму.

Популісти, часто торкаючись реальних потреб громадян (необхідність покращення добробуту, економічна безпека, гідні умови життя), спонукають громадян, які перебувають у скрутному становищі, підтримувати таких політиків. Ця ситуація вкотре акцентує, що шляхом подолання економічних негараздів, проведення масштабних реформ, покращення якості життя популізм можна поступово зводити нанівець.

Український популізм загалом відносять до лівої категорії не лише через резонанс радянського минулого, а й зважаючи на наслідки «дикого капіталізму». Зазначимо, що Україна має найнижчі особисті доходи та другий найнижчий ВВП на душу населення в Європі. Рівень прибутку став

відносно більш терпимим через «тіньову економіку» та низькі ціни, які призводять до фактичного більш високого загального доходу.

Усіх українських політиків, які користуються громадською підтримкою, можна поділити на чотири групи відповідно до ідеології. Там, де економічні ліві (комунізм, соціалізм, соціал-демократія) змагаються з економічними правими (капіталізм, плутократія), українські уподобання розташовані ліворуч. Там, де пріоритет колективних цінностей (нація, держава, громада) порівнюється з цінностями індивідуальними (свободи особи, самовираження, стирання кордонів і космополітизм), українці підтримують колективність. Український популізм розташований в економічній площині та чітко прив'язаний до ролі держави в наданні послуг і товарів, а питання ідентичності та глобалізації менш розповсюджені. Проте в сьогоденних умовах справжній вибір відбувається в українців між більш поміркованими популістами чи абсолютними популістами.

3.3. Механізми стримування популізму в Україні

Враховуючи подальшу еволюцію популістичних підходів в українському політичному середовищі, зазначимо, що суттєвими є зміни, які відбуваються в діях еліт та свідомості суспільства. Усе ще спостерігаються тенденції щодо бажання електорату мати сильного лідера країни; потреби в отриманні правдивої, неспотвореної інформації про стан справ у державі; намагання громадян розв'язувати важливі питання шляхом проведення референдумів.

Зазначені положення підтверджуються результатами численних соціологічних опитувань. Критичне ставлення до сучасної політичної еліти відображає підтримка тверджень стосовно наявного політичного середовища та діяльності політичної еліти (рис 3.4.).

Наведені нижче результати соціологічного дослідження підтверджують, що передусім громадяни підтримують тезу про те, що політики завжди знаходять способи захистити свої привілеї (91% респондентів), політична й економічна еліта не дбає про людей, які працюють (82% респондентів), головний поділ у суспільстві полягає між громадянами (народом) та політичною й економічною елітою (79% респондентів).

Як ми вже розглядали раніше, саме ці аспекти найчастіше знаходять свого слухача серед шанувальників популістської ритори, а політики-популісти, у свою чергу, вміло використовують політичні технології для підігрівання електральним масам з метою максимальної мобілізації, особливо під час виборів.

Рис. 3.4. Ставлення респондентів до ключових питань стосовно діяльності політичних сил [9]

Питання поширення популізму досить тісно межує з напрямом антикорупційної політики держави, адже тези щодо посилення правопорядку,

боротьби з незаконним збагаченням та корупцією містяться в програмах практично усіх парламентських партій. Водночас популістичні підходи до зазначеного питання подекуди мають неоднозначні форми та наслідки. Україну, яка у 2021 році відзначила тридцяті річницю незалежності, не можна назвати стабільною, консолідованою демократичною державою. Проте країна демонструє динамізм у своєму демократичному розвитку.

Ухвалення законів і стратегій щодо громадянського суспільства, етнічних меншин і прав людини супроводжувалося накладенням санкцій на рекордну кількість українських громадян, бізнес та ЗМІ. Такі незвичайні заходи ініціювала Рада національної безпеки і оборони (РНБО), яка, виконуючи консультативні та координаційні функції, у 2021 році отримала більший вплив на внутрішні справи, коли поспішно Верховною Радою України був ухвалений новий закон про протидію олігархам. Водночас опозиція та громадські експерти критично оцінили ініціативи щодо розширення повноважень президента та РНБО в процедурах виявлення зазначених олігархів. Голова ВРУ Д. Разумков, який раніше виступав проти деяких санкцій як член РНБО, був усунений від керівної посади [217], що стало свідченням тривожних тенденцій в українському національному управлінні. Цей крок продемонстрував бажання президента контролювати парламент і мати лояльного спікера, готового ввімкнути законодавчий «турборежим», а також сприйняття президентом опозиції та критичних голосів у власній команді як потенційно шкідливих. Ці тенденції можна було побачити в кадрових ротаціях 10 міністерських посад протягом року. Подібна кадрова політика була застосована до регіонів, де найвищих посадовців – голів облдержадміністрацій – міг запросто звільнити президент через нелояльність чи погані результати кандидатів від партії «Слуга народу» на місцевих виборах 2020 року. Під впливом карантину через пандемію та зниження громадської підтримки в регіонах 14 голів із 25 обласних

адміністрацій були звільнені після попередніх місцевих виборів, а ще 7 були призначені у 2021 році [24].

Боротьба президента В. Зеленського з олігархами, яка почалася з санкцій і арешту нардепа В. Медведчука, продовжилася у формі публічного протистояння з найбагатшою людиною України Р. Ахметовим. Восени 2021 р. ЗМІ, що належать Р. Ахметову, критикували правлячу партію, а потім президент заявив про участь Р. Ахметова в організації грудневого державного перевороту, який начебто йому не вдалося здійснити. Генпрокурор оголосив про плани розпочати численні розслідування, зокрема проти експрезидента П. Порошенка, який був звинувачений у державній зраді та фінансуванні тероризму [231].

Зусилля з «деолігархізації» призвели до змін в українському медіаландшафті: афілійовані з В. Медведчуком видання потрапили під санкції, а П. Порошенко та І. Коломойський офіційно передали власні телеканали іншим власникам; тим часом суспільні мовники оприлюднили випадки державного тиску на них та оголосили про спроби їх реорганізації з боку влади, а власники приватних ЗМІ («Букви» та «Kyiv Post») звільнили цілі редакції.

Варто також згадати про скандал «Вагнергейт», який розкрили журналісти-розслідувачі Bellingcat, він стосувався спецоперацій Головного розвідувального управління та доставки в країну десятків найманців з ПВК «Вагнера». Доповідь містить звинувачення у зловживанні державною резиденцією та вертольотами екстреної служби в приватних цілях [150].

Зазначені розслідування негативно вплинули на позитивний імідж В. Зеленського і глави його адміністрації А. Єрмака, що призвело до масових протестів із вимогою їх відставки на початку грудня 2021 р. [224]. Підтримка В. Зеленського та його партії «Слуга народу» суттєво впала після виборів 2019 року – на 17% та 11% відповідно станом на 20 грудня 2021 р., проте ці

показники все-таки залишались найвищими серед політичних сил України [215].

Податкова амністія, започаткована у вересні 2021 р., була досить суперечливим кроком, який може легалізувати 20 мільярдів доларів тіньового капіталу та залучити додатковий 1 мільярд доларів [241]. Критики стверджують, що такі заходи можуть негативно вплинути на встановлену антикорупційну політику, сприяти відмиванню грошей і спричинити нерозуміння з боку законослухняних платників податків. Верховна Рада підтримала закон про перезапуск змін у судовій системі, що передбачає залучення іноземних спеціалістів до відбору членів органів суддівського самоврядування України. Але цей процес очищення був саботований Радою суддів, Верховним і Конституційним судами, що призвело до посилення протистояння між виконавчою та судовою гілками влади. Рада з етики Вищої ради юстиції була нарешті створена після кількох місяців гальмування кандидатур.

Українці стикаються з багатьма викликами, але вони продовжують демонструвати ентузіазм щодо громадянської активності та свою відданість демократичному майбутньому. Під час опитування 2021 року 76% визнали, що для них важливо, щоб Україна стала повноцінно функціонуючою демократією з рівною справедливістю для всіх і захистом прав людини. Ці настрої є високими в кожному регіоні країни та залишаються стабільними протягом тривалого часу [49]. Проте корупція, недоброчесність судової системи та збройна агресія РФ проти України залишаються складними питаннями для українського демократичного переходу та подальшого посилення популізму.

РНБО стала однією з найбільш суперечливих і дискусійних інституцій. Окрім забезпечення формальних консультативних і координаційних функцій, дії цього агентства поширилися на поєднання прокурорських і судових повноважень, що справляло враження вибірковості й непрозорості в

прийнятті рішень. Українська влада наклала санкції на широкий спектр внутрішніх об'єктів, зокрема на приватні медіакомпанії, що належали парламентарям В. Медведчуку та Т. Козаку (від партії «Опозиційна платформа – За життя»). Таке застосування санкцій порушувало Конституцію України та міжнародні договори, підривало фундаментальні принципи верховенства права та становило серйозну загрозу правам і громадянським свободам громадян. Попри занепокоєння експертів та опозиції, більшість українців підтримала такі заходи, як санкції [115].

Ще одним широко висвітленим у пресі питанням був закон про «деолігархізацію», підписаний В. Зеленським 5 листопада 2021 р., що мав додатково розширити повноваження РНБО та президента. Закон передбачав низку заходів: від створення спеціального реєстру осіб, яких РНБО вважає олігархами (з подальшим обмеженням їхньої політичної, медійної та економічної діяльності), до зобов'язання державних службовців повідомляти про будь-які контакти з олігархами чи їхніми представниками [234].

У 2021 році вперше проти українських ЗМІ запровадили санкції. Телепровайдери зняли з ефіру канали, пов'язані з народними депутатами В. Медведчуком та його соратником Т. Козаком (112 Україна, NewsOne та ZIK). Деякі професійні спілки та міжнародні організації зазначали, що ні президент, ні РНБО не мають конституційних повноважень забороняти ЗМІ, адже це відкриває шлях для тиску на політичних опонентів і свободу слова в цілому [233]. Окрім санкцій, українські ЗМІ також постраждали від ухваленого 2021 р. закону про «деолігархізацію», який стосувався власності ЗМІ. У результаті колишній президент П. Порошенко в листопаді продав дві телекомпанії (5 канал і Прямий) співробітникам, щоб відповідати новому законодавству. Власник телеканалу «1+1» І. Коломойський 8 грудня вийшов з наглядової ради телекомпанії [232].

2021 рік характеризувався постійною напругою між політичним бажанням запровадити судові реформи та опором з боку самих судових

інституцій. Протягом року судова система залишалася однією з найменш довірених інституцій: 64% українців вважали, що хабарництво є стандартною практикою в судах, і лише 8% заявили, що повністю або в більшості випадків довіряють судовій системі [220].

З моменту свого створення антикорупційні установи стикалися зі спробами послабити їхню незалежність та інституційну спроможність. Більше року САП не мав повноцінного керівника, що на певний час підірвало ефективність кримінальних розслідувань, які проводило НАБУ, оскільки центр прийняття ключових процесуальних рішень у корупційних справах перемістився з САП до Генпрокуратури. Протягом року були спроби відновити процес конкурсного відбору керівника, які наštтовхувалися на опір членів відбіркової комісії на кожному етапі конкурсу, і врешті конкурсний відбір провалився через суперечливе рішення Київського адміністративного суду, який усю процедуру визнав нелегітимною [239]. Дані громадської думки за 2021 рік свідчать, що корупція стала дуже поширеною в суспільстві (63% респондентів). Близько 70% вважали зусилля державних органів неефективними, тоді як громадяни (67%), ЗМІ (41,7%) та громадські організації (39,7%) найбільше прагнуть подолати корупцію [11].

Доцільно зазначити, що важливим напрямом зниження популістичної риторики в Україні можна розглядати традиційні підходи до конституційних процесів; верховенство права; дотримання гідності людини та нації; особисті свободи та народний суверенітет; учасницьку демократію та права меншості; обмеження дискреційних повноважень органів влади та забезпечення незалежності суду, формування нових правил функціонування та взаємодії інститутів публічної влади та громадянського суспільства, об'єднання політичної еліти та громадян навколо ідеї національної конституційної держави.

Панування популістичної риторики негативно впливає на суспільно-політичні процеси в складний для України період. Популізм, зважаючи на

його особливості, поступово розширив власне поле діяльності, використовуючи сферу медіа, експертне та правове середовище, дипломатію. Навіть заклики до викорінення популізму відбуваються в середовищі популістського маніпулювання. Варто зазначити, що падіння ефективності політики та її дисфункціональність пов'язані зі зростанням масштабів та потужності популізму. Рівень постмайданного популізму суттєво заважає здійсненню структурної перебудови соціально-економічної та політичної сфер.

Мінімізація популізму має відбуватися за рахунок реального впровадження демократичних принципів і механізмів, що передбачає забезпечення участі громадян у формуванні та реалізації державної політики, отримання всіма верствами населення політико-правової освіти та поінформованості щодо здійснення політичних та соціально-економічних процесів державного рівня. Іншим напрямом боротьби з подоланням популізму може бути культивування морально-етичних принципів у громадян і політиків, що підвищує рівень культури двосторонньої комунікації та відповідальності [17].

Шляхом укрупнення банківської системи, розвитку небанківських фінансових інститутів, підвищення довіри фізичних та юридичних осіб до фінансового сектору, посилення автономності системи державних фінансів можна прискорити подолання постійних соціальних та економічних криз в Україні, а водночас нівелювати риторику популізму економічного спрямування [237, с. 232].

Щодо необхідності модернізації панівних інститутів загального суспільного інтересу з метою забезпечення взаємоузгодження політичного процесу та економічної політики на основі зважених та відповідальних підходів до розроблення та імплементації стратегічних рішень у сфері економіки, то варто спиратися на такі потреби [75]:

- сформувати незалежний від наявних гілок влади економічний дорадчий орган із наданням йому аналітично-контрольних повноважень щодо аналізування економічних пропозицій у програмах політичних партій, щоб унеможливити оприлюднення науково необґрунтованих заходів, та надання звіту про фінансово-економічні пропозиції суб'єктів політичного процесу, оцінювання наслідків пропонованих реформ для соціально-економічної сфери та моніторингу економічного ефекту від впровадження нормативно-правових актів економічного характеру;

- запропонувати набір показників соціально-економічних напрямів середньострокового періоду, які необхідно відобразити в програмах політичних партій, а у випадку невиконання зобов'язань передбачити можливість реалізації політичної відповідальності;

- збільшити видатки на науково-освітню діяльність, забезпечивши якість викладання теоретико-прикладних дисциплін політико-економічного спрямування, розширити можливість безкоштовного навчання та підвищення кваліфікації із зазначених освітніх напрямів.

Виважена та науково обґрунтована фіскальна політика, яка спирається на ефективну систему державного регулювання, бюджетні обмеження, кореляцію політики формування податків із політикою видатків державного бюджету, що відповідає інтересам усіх стейкхолдерів, принципам економічної ефективності та соціальної справедливості, дасть змогу посилити довіру до суспільних інститутів і їхню адаптацію до наявних викликів. Зазначені кроки сприятимуть ліквідації тематики, що використовується популістами під час обговорення економічної сфери діяльності [75].

Для боротьби з популізмом можна запропонувати такі підходи щодо стабілізації поточної соціально-економічної ситуації в Україні [85]:

- підвищення рівня задоволення потреб населення;
- забезпечення політичної стабільності, зниження ризиків для

інвесторів;

- посилення ефективності державної політики в економічній сфері (зростання доходів населення, зниження рівня бідності в країні);

- збільшення державного фінансування інноваційних галузей.

Забезпечення прозорості політичної діяльності, боротьба з дезінформацією, формування здатності до опору маніпуляціям, розвиток навичок критичного аналізу та прийняття рішень на основі визначення зв'язку причин та їхніх наслідків дасть змогу посилити наявні демократичні інституції, що сприятиме захисту від популістичного засилля в політиці [72].

Брак у сучасному суспільстві оригінального політичного продукту надав можливість популізму в масмедіа та соціальних мережах замінювати конкретні політичні дії симулюванням політичної реальності [27]. Виходячи з проблематики стримування популізму в політичному середовищі, доцільним вважаємо на рівні держави забезпечення реалізації відповідальної інформаційної політики, формування широких інформаційно-комунікативних зв'язків із суспільством на основі використання засобів масмедіа, соціальних мереж, що транслюватимуть реальні проблеми, дискусії фахівців щодо розв'язання проблем, позицію державних органів щодо реалізації державної політики в різних сферах діяльності, інформування населення щодо обговорення проєктів нормативно-правових актів, інформування громадськості щодо роботи народних обранців. Онлайн-технології та соціальні медіа, що стирають соціальні та географічні кордони, можуть відіграти важливу роль у досягненні цієї мети.

Успіх антикорупційної боротьби в політичному середовищі має забезпечуватися:

- соціальним контролем громадянського суспільства за системою державного адміністрування на основі підзвітності та прозорості;

– незалежністю засобів масової інформації та публічних судових процесів, що здійснюються незалежною судовою системою та органами прокуратури;

– обов'язковою реальною підзвітністю осіб, наділених владними повноваженнями, перед суспільством та відповідним антикорупційним органом.

Розв'язання органами влади проблем, що окреслені популістами, змушує популістські рухи зменшувати діапазон власної риторики. Вчасне реагування забезпечується суттєвими змінами стратегій панівних еліт та ефективним вирішенням проблем, які пропонуються популістами. Загроза популізму може активізувати в суспільстві процеси, пов'язані із розв'язанням важливих проблем.

Демократичним політичним силам варто зосереджуватися на діалозі з громадянами своєї країни та зайнятті політичного простору, у якому активно діють популісти. Політичним інститутам необхідно також розширити можливості політичної відкритості до соціального різноманіття та нового поповнення однодумцями, що вимагає перегляду уявлень про залучення громадян до політичної діяльності. Отже, збільшується представництво суспільства, яке поступово змінюється.

Популістська риторика лівого спрямування використовується різними політичними силами в Україні в боротьбі за електоральну прихильність громадян, загрожуючи зменшенням залишків національної власності, які можна було б перерозподілити. Політичний успіх популістів спирається на медіацентричність та пристосованість до різних типів сучасної комунікації; неефективність інструментарію захисту інтересів виборців за рахунок підтримки партій. Засоби масової інформації часто приділяють популістам більше уваги, ніж провідним політикам, збільшуючи значущість популізму в уяві суспільства. Забезпечення збалансованого висвітлення різних позицій є сьогоденним завданням для ЗМІ. Провідні демократичні політики мають

зайняти певне місце в інформаційному просторі, формулюючи власні меседжі простою та зрозумілою мовою. Водночас традиційні політичні течії мають налагоджувати зв'язки з новими громадськими об'єднаннями для створення альтернативних альянсів громадян і політиків для пошуку рішень політичних проблем.

Одним із способів подолання популізму в Україні для продовження ліберально-демократичного розвитку є зниження рівня радикалізації в суспільстві та слідування поміркованій правій ідеології. Захист демократичних цінностей та дієве протистояння складним політичним викликам популістичного домінування передбачає послідовну роботу за такими напрямками:

- активна участь громадянського суспільства в розбудові сучасних представницьких інститутів на основі запровадження інтернет-платформ для політичних дискусій із відповідними правилами ведення діалогу;

- вузькоспрямована робота з цільовими аудиторіями на основі персональних комунікаційних стратегій щодо стримування підтримки популістських пропозицій;

- удосконалення законодавства в системі виборчих процедур, які передбачають відповідальність за маніпулювання, використання завідомо неправдивої інформації, матеріальне стимулювання виборців;

- посилення інституціоналізації політичного простору;

- створення та демонстрація альтернативних популізму шляхів розв'язання проблем;

- формування критичного мислення та стимулювання потреби в партійних утвореннях на ідеологічній, ціннісній основі; залучення виборців до процесів формування та прийняття політичних рішень;

- реалізація економічних завдань сталого розвитку та зосередження уваги держави на вразливих групах населення на підґрунті гарантування рівних можливостей та соціальної мобільності на основі інклюзивності

розвитку економічної сфери (покращення якості освіти, створення робочих місць у регіонах із низькою соціально-економічною захищеністю);

- перерозподіл ресурсів на боротьбу з проявами популізму в різних сферах;

- підтримка конституціоналізму;

- використання фактичного матеріалу та аргументації на противагу емоційному підходу;

- політичне обмеження популістів великими центристськими коаліціями в парламенті.

Висновки до 3 розділу

Популістичні течії в українській політиці мають власні історичні корені та соціальне підґрунтя, що живить та посилює зазначену риторіку. Антиелітарні погляди та критика дій істеблішменту наповнюють панівні форми популізму в Україні. Визначено, що основними сферами популізму є антикорупційну діяльність, вороже ставлення до приватизації, економічна та соціальна державна політика, спрямована на усунення соціальної нерівності.

Постійні кризові явища в економічній сфері, низький рівень життя та соціального забезпечення, неефективна податкова система дають змогу політикам виголошувати прості рецепти для подолання проблем, чим задовольняються потреби електорату перед виборами. Політики-популісти роздають обіцянки щодо швидких позитивних змін у пенсійному забезпеченні, оплаті праці, боротьби з безробіттям за рахунок забезпечення робочими місцями, зменшення податкового навантаження тощо.

Авторитарність та популізм дій політичних еліт, несформованість політичної культури, несприйняття виборчих процедур електоратом, постійні кризи політичного та соціально-економічного характеру не справдили прагнення суспільства до демократичної розбудови держави. Зазначене

сформувало негативне ставлення суспільства до влади та її діяльності, яка спрямовувалася переважно на інтереси олігархічних кланів. Економічні кризи, проблеми у фінансовій системі, активне протистояння політичних сил та суспільне невдоволення посилило ціннісну та культурну порожнечу, нечіткість розуміння соціальних норм, створило специфічні умови для зародження української еліти.

Популізм в Україні має власні особливості. Проблематика імміграційних процесів не є ключовою проблемою української виборчої риторики, зважаючи на транзитивні настрої наявних мігрантів в Україні. Націоналістичні сили етнічного спрямування не користуються популярністю на виборах, а в наявних політичних партіях помітний антиросійський наратив. Українські виборці позитивно ставляться до політики членства в ЄС, посилюючи негативне ставлення до проросійських сил, на фоні безпрецедентного тиску на суверенітет країни шляхом військової агресії з боку росії. Популісти в Україні підтримують антиглобалістське прагнення, спрямовуючи власну критику на діяльність МВФ та інших міжнародних фінансових інституцій.

Постійні виборчі процеси перетворили риторику більшості політичних сил щодо майбутніх напрямів розвитку країни на непрофесійну та безвідповідальну, але прийнятну для сприйняття більшості виборців, які не обізнані стосовно реальної економіки. І навпаки, демонстрація реального стану справ, правдиві заяви та професійні дискусії знижують рейтинг відповідальних політиків. Популістське спрямування політичного процесу України відслідковується у владних пропозиціях щодо реформування органів державної влади, напрямів політики та соціально-економічного розвитку. Популізм, підтримуючи постійну конфронтацію та поділ суспільства на антагоністичні групи, спричиняє перманентну делегітимацію наявного соціально-політичного порядку. Утвердження популізму як ключової альтернативи ліберально-демократичному політичному розвитку породжене

втратою спроможності інституційної системи забезпечувати наявні соціальні вимоги та потреби. Зростання популістських настроїв в Україні спирається на панівні політичні кластери суспільства, відсутність національного консенсусу, низький рівень життя більшості населення.

Попри військові дії, Україна намагається подолати важку економічну кризу, впроваджуючи непопулярні реформи та підтримуючи баланс інтересів у суспільстві. Зазначене реформування завжди було складним, що впливало на падіння рівня підтримки окремих правлячих партій та можливості продовжувати подальшу політичну діяльність. Політична гра популістів на суспільному невдоволенні непопулярними реформами та розчаруванні через тривалу війну з росією мала на меті отримання необхідних вигод. Використання популістами радикальної риторики проти корумпованих еліт та влади не заважає їхнім авторитарним проявам, що потенційно загрожують демократичному розвитку. Політичні популісти практично не надають підтримки реформам, які, на їхню думку, несправедливо нав'язані зовнішніми силами. Схильність до перебільшень, маніпуляцій та ідеологічних маскувань, використання криз для мобілізації виборців є очевидними характеристиками популістів в Україні.

Подальший розвиток ліберально-демократичних цінностей та мінімізація популізму мають базуватися на активній розбудові сучасних представницьких інститутів за участю громадянського суспільства; підтримці конституціоналізму; комунікації з цільовими аудиторіями; удосконаленні виборчого законодавства щодо відповідальності політиків; посиленні інституціоналізації політичного простору; упровадженні дієвих шляхів реалізації наявних у суспільстві проблем; забезпеченні сталого розвитку країни, спрямованого на підвищення якості життя та гарантування соціального захисту вразливих категорій громадян; парламентському обмеженні популістичних сил за рахунок активності центристських коаліцій; формуванні критичного мислення та стимулюванні потреби в партійних

утвореннях на ідеологічній основі; залученні виборців до процесів формування та прийняття політичних рішень.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальне науково-практичне завдання, що полягає в теоретичному обґрунтуванні підходів та розробці рекомендацій щодо врахування різних аспектів популізму як альтернативи ліберальній демократії. Отримані в процесі дослідження результати дають змогу сформулювати такі висновки та пропозиції:

1. Дослідження концептуальних підходів до визначення сутності популізму в політичній науці виявило, що явище популізму має багатоваріантне використання, стосуючись різних політичних та управлінських феноменів, контексту та риторики. Теоретичні підходи до дефініції «популізм» враховують його як напрям суспільно-політичних поглядів, активне політичне об'єднання, ідеологію, тип політичної поведінки та сукупність ідейних наративів, технологій та методів. Враховуючи відсутність класифікації популістських проявів, різновиди популістської ідеології, партії чи політичної течії можуть співіснувати у рамках однієї країни, включаючи звернення до соціально-політичної, етичної, світоглядної, культурної, етнічної проблематики та протиріч з метою їх швидкого розв'язання. Зародження популістичної риторики базується на політизації соціальних проблем, ідеологічній підготовці прихильників та їх мобілізації. Суб'єктивними передумовами популістичного світогляду визначено недосконалість відносин «панування – підкорення», значна роль масового суспільства в політичному житті, а соціальною основою популізму – неоднорідний політичний клас, рушійною силою якого є перехідні та маргінальні суспільні групи. Важливим для розуміння проявів популізму є

комунікативний зміст, маніпулятивний дискурс та концепція політичного антагонізму. Сформульований авторський підхід до визначення «популізму», який розглядається як альтернативна система поглядів на суспільно-політичний лад та фрагментована ідеологія, яка акцентує увагу на інтересах "звичайних людей" у протистоянні з домінуючими елітами та надає перевагу волі більшості;

2. Узагальнено основні засади та базові принципи ліберальної демократії. Ліберальна демократія – форма представницького суспільно-політичного ладу з міцно захищеними індивідуальними та груповими свободами, в основі якої лежать ліберальні права, плюралізм та толерантність. Зі збільшенням кількості та значення ліберальних обмежень демократичної більшості система рухається до постдемократії. Ліберальна демократія визнає, що справедливі та легітимні уряди повинні ґрунтуватися на згоді та підтримці громадян у процесі прийняття рішень через вибори, демократичні процедури та активну громадську участь. Основою ліберальної демократії є принцип правової держави, де закони є найвищою владою, і ніхто не перебуває поза їх впливом. Це також передбачає підтримку незалежності судів, рівність перед законом та захист прав і свобод громадян. У ліберальній демократії пропагується толерантне ставлення до різних думок, культур, релігій і етнічних груп. Ключовою умовою формування ліберальної демократії є відкрите суспільство, охарактеризоване як толерантне, плюралістичне, засноване на принципі верховенства права, співіснування та конкуренції широкого кола соціально-політичних точок зору в сучасному суспільстві, з підзвітними органами публічної влади. Позитивними наслідками ліберальної демократії є накопичення людського капіталу, низька інфляція, політична та економічна стабільність та відносно низьке втручання держави в підприємницьку діяльність. Інституційні характеристики ліберальної демократії становлять обмеження влади, представництво політичних акторів, громадянство; процедурний аспект

визначається участю, політичною конкуренцією, громадянськими та політичними свободами, відкритістю політичних інститутів. Політичними атрибутами ліберальної демократії визначають уряд, що обирається; вільне виборче волевиявлення; виборче право; свобода совісті та інформації. Ліберальна демократія є типом політичного порядку, який спирається на республіканський принцип, набуває конституційної форми, включає громадянський егалітаризм та основні принципи демократії.

3. Виявлено чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії. В якості ключових джерел зростання популізму слід визначити необмірковану соціально-економічну політику; спекуляції на національно-культурній ідентичності; зростання негативних етно-політичних і соціально-економічних процесів; критичне ставлення до форм, темпів і цілей європейської інтеграції, а також супутніх їй процесів у соціально-економічній і етнокультурній сферах; політичний стиль партійної поведінки, спрямований на завоювання симпатій протестного й пасивного електорату за допомогою пропозиції спрощених рішень складних проблем; протиставлення одних етнічних і соціальних груп населення іншим; зростання кількості іммігрантів у країнах Західної Європи з причин військових конфліктів та економічних негараздів; навмисне використання кризи для посилення невдоволення громадян політикою держави; використання сучасного медіа в потрібних для власних політичних цілей способах; зростання соціально-економічної нерівності; кризові ситуації та незадоволення; втрата політичними елітами зв'язку з реальними проблемами та потребами. Зростанню популістських тенденцій сприяють суттєві політичні трансформації суспільства, зростання радикалізму суспільно-політичних мас, розчарування електорату щодо основних політичних сил, втрата політичної коректності в ідеологічних дискусіях, неповне задоволення суспільних запитів, несистемність реалізації політики.

4. Проведено аналіз правого та лівого популізму в США

(американській демократії). Популістські традиції давно існують у США, і спираються на риторику «лівих» і «правих». Перший тип американських популістів передбачає спрямування риторики виключно на корпоративні еліти та їхніх представників в уряді, які нібито зрадили інтересам виборців, що виконують найважливішу роботу нації. Прихильники другої американської популістської традиції групуються навколо звинувачень еліти великого бізнесу та органів державної влади в послабленні економічних інтересів та політичних свобод пересічних громадян. Протягом останнього десятиліття праві популістські партії досягли суттєвих успіхів на виборах у США, рушійною силою зростання яких є культурні та економічні проблеми. Зазначені партії мобілізуються через страх посилення імміграції та почуття економічної незахищеності, що виникає внаслідок глобалізації та швидких змін у постіндустріальних суспільствах. Успіх популістів, окрім інших обставин, пов'язують з недовірою виборців традиційним партіям і рухам, головна функція яких – пов'язувати виборців з інститутами влади.

Лівий популізм в США виступає особливою течією в Демократичній партії, соціалістичний напрям якої активно прагне видалити з інститутів влади «помірних» діячів (Н. Пелосі, Дж. Байдена, Х. Клінтон), які заважають молодшим колегам (Б. Сандерсу) опанувати реальні інструменти та механізми контролю в партії. Ідейною платформою внутрішнього перетворення цієї партії є популістська програма соціального прогресу для широких верств населення, яка не спирається на реалістичний аналіз можливостей господарської системи країни. Ідеологія лівого популізму використовує антиелітарні настрої, протистояння істеблішменту та виступ від імені виборців. Ключовими темами лівих популістських рухів зазвичай є неприйняття ідеології капіталістичного ладу, дотримання соціальної справедливості, пацифізм та антиглобалізація, в той же час ідеологія класового суспільства чи соціалістичні ідеї не є

домінуючими, як для класичних лівих партій. Лівопопулістська програма соціалістичного напрямку Демократичної партії не дозволяє втілити привабливі ідеї прийнятними методами та формами їх реалізації. Лівий популізм поки не має масового попиту на «політичному ринку» США, хоча сама ідеологія в умовах політичного фіаско неоліберально-глобалістського проєкту набирає популярність серед певної частини електорату.

5. Визначено особливості популістських рухів у Західній Європі. Спостерігається зростання кількості популістських партій по всій Європі, що відображено у середній підтримці популістичних політиків виборцями у 2018 р. на рівні 22,2%. Популістські партії активно залучають виборців, особливо у густонаселених європейських країнах. Велика рецесія посилила популізм як лівих, так і правих, що дозволило на основі протестів проти жорсткої економії створити «Podemos» в Іспанії та посилити партію лівого спрямування – СИРІЗА до загальнонаціонального рівня в Греції. Але хоча підтримка популістських партій є зараз майже по всій Європі, вона дуже нерівномірна в межах континенту. В середньому кожен четвертий громадянин ЄС голосує за популістську партію на національних виборах. Останні роки кризи та жорсткої економії в Європі спричинили підйом націоналістичних і популістських партій, які перемогли на виборах і значно змінили правила політичної гри. В усталених демократіях Західної Європи популісти загалом дотримуються основних правил демократичної конкуренції і не трансформують демократичну інституційну структуру. У Центральній та Східній Європі популісти намагаються переробити всю демократичну інституційну структуру за своїм власним уподобанням, прагнучі ліквідувати або істотно послабити політичний плюралізм. Фундаментальні відносини з ліберальною демократією є ключовою лінією розмежування між популістами різних регіонів ЄС. На порядок денний починають виходити питання гендерної проблематики, антиіммігрантські настрої, антиєвропейська та антиглобалізаційна риторика, націоналістичні рухи.

6. Досліджено соціальне підґрунтя та основні прояви популізму в Україні. Особливості проходження та динаміка вітчизняного політичного процесу спирається на політичну риторику народних обранців, які використовують маніпулятивні технології на основі політичних стереотипів, що нав'язуються свідомості громадян в процесах публічних виступів. Прагнення суспільства до бажаного життя на основі демократичної розбудови держави не справджувалося, враховуючи несформованість політичної культури, авторитарні та популістичні принципи політичних еліт, суттєві трансформації виборчого законодавства, що посилювали несприйняття виборчих процедур електоратом, наявність постійних криз (економічної, політичної, гуманітарної та військової), які використовувалися популістами для мобілізації електоральної підтримки. В українському популістському дискурсі в якості ключової слід визначити антикорупційну риторику, що протягом років незалежності не змогла перейти до послідовних системних дій. Українські представники популістичного спрямування мають недемократичні прояви: індивідуалізм у прийнятті рішень, віру у власну безпомилковість; використання популізму для досягнення необмеженої влади. Можна стверджувати, що в Україні замість справжніх політичних партій функціонують термінові передвиборчі проекти («Укроп»), проекти бізнесменів, які прагнуть оминати кримінальні звинувачення (Партія регіонів), підтримка лідерів («Батьківщина») чи технічні партії (Радикальна партія), спрямовані на розпорошення голосів чи міграцію виборців.

7. Охарактеризовано особливості популізму в Україні в умовах становлення ліберальної демократії. Популізм досить тісно пов'язаний в українському контексті з авторитаризмом, безапеляційністю та неконституційними діями. Процеси тиску популістських партій на конституційний орган посилюються риторикою, яку підтримує громадськість, а саме – боротьба з корупцією у судовій гілці влади. Підтвердженням популістської логіки у сучасному політичному процесі

України є ініціативи влади щодо реформи державного апарату, економічної та соціальної політики. За типологією вітчизняний популізм можливо розподілити за домінуючими напрямками: антиолігархічний, соціальний, безпековий, військовий. До основних причин використання політиками популістських методів експерти віднесли: підлаштування під домінуючі в суспільстві настрої та проблеми; відсутність у партій реальних політичних програм; неготовність до відвертого діалогу з громадянами та небажання проводити реальні реформи. Втрата інституційної системи реалізовувати наявні соціальні вимоги та потреби дозволила популізму утвердитися в Україні в якості ключової альтернативи ліберально-демократичному політичному розвитку. Зазначений стан речей створив можливості для політичній еліті здобути прихильність електорату та можливості отримати владу шляхом інтерпретації соціальних вимог та інтересів. В той же час, відсутність відповідальності за реалізацію та недостатня інституційна спроможність виконання завдань дозволила розширити арсенал та технології популізму в Україні.

8. Визначено механізми стримування популізму в Україні. Незважаючи на військові дії, Україна намагається подолати важку економічну кризу, впроваджуючи непопулярні реформи та підтримуючи баланс інтересів у суспільстві. Зазначене реформування завжди було складним, що впливало на падіння підтримки окремих правлячих партій та можливостей продовжувати подальшу політичну діяльність. Політична гра популістів на суспільному невдоволенні непопулярними реформами та розчаруванням через триваючу війну з росією мала на меті отримання необхідних вигід. Використання популістами радикальної риторики проти корумпованих еліт та влади не заважає їх авторитарним проявам, що потенційно загрожують демократичному розвитку. Важливим напрямом зниження популістичної риторики в Україні слід розглядати традиційні підходи до конституційних процесів; верховенство права; гарантування прав та свобод людини;

учасницьку демократію та права меншин; обмеження дискреційних повноважень органів державної влади та дотримання незалежності суду, формування нових правил функціонування та взаємодії інститутів публічної влади та громадянського суспільства, об'єднання політичної еліти та громадян навколо ідеї національної конституційної держави. Чинниками запобігання поширення популізму є: зрілість і досвід громадянського суспільства, високий рівень освіченості населення, наявність сильного середнього класу, транспарентність системи публічного управління тощо. Серед засобів боротьби з популізмом можна виокремити підходи щодо стабілізації поточної соціально-економічної ситуації в Україні: підвищення рівня задоволення потреб населення; забезпечення політичної стабільності; посилення ефективності державної політики в економічній сфері. Забезпечення прозорості політичної діяльності, боротьба з дезінформацією, формування здатності до опору маніпуляціям, розвиток здібностей критичного аналізу та прийняття рішень на основі визначення зв'язку причин та їх наслідків дозволить посилити наявні демократичні інституції, що стане захистом від популістичного домінування в сучасному політичному процесі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверин Ю. П., Солохин В. А. Особенности формирования популизма в деятельности представительного органа государственной власти: теоретико-методологический анализ. *Вестник Московского университета. Сер. Социология и политология*. 1998. № 1. С. 70–87.
2. Бентам Дж. Про принципи корисності / пер. з англ. О. Проценка. *Лібералізм: антологія*. 2002. Вип. XXVIII. С. 149–151.
3. Брифінг-презентація: «Оцінка рівня популізму на парламентських виборах 2014 року». *УкрІнформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1718789-66968341b708c17928dd4e5aeaddfd6b9.html> (дата звернення: 05.05.2023).
4. Бульбенюк С. Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодої демократії». *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 201–207.
5. Бурдюг М. М. Механізми протидії популізму в Україні. *Стан, проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства* : збірник тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф., 20 квіт. 2023 р. Полтава : ЦФЕНД, 2023. С. 40–42. URL: <http://www.economics.in.ua/2023/04/20-2023.html> (дата звернення: 05.05.2023).
6. Бурдюг М. М. Популізм як виклик демократичним процесам у

Європейському Союзу. *Вісник НТУУ «КПІ». Сер. Політологія. Соціологія. Право.* 2023. Вип. 1(57). С. 49–55. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280788](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280788) (дата звернення: 05.05.2023).

7. Бурдюг М. М. Чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії. *Актуальні проблеми політики.* 2020. Вип. № 66. С. 89–97. URL: <http://app.onua.edu.ua/index.php/app/article/view/712> (дата звернення: 05.05.2023).

8. Видрін Д. І. Технологія популізма. *Діалог.* 1990. № 3. С. 36–46.

9. Відчуття роз'єднаності у 2021. Популізм, антиелітизм та нативізм. *Ipsos Global Advisor.* 2021. URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2021-10/GA-Broken_System-Populist_Anti-Elitism_and_Nativism_2021_ua-ua.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

10. Володин А. Г. Феномен «нового популізма»: американское измерение. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право.* 2020. Т. 13, № 4. С. 253–277.

11. Всеукраїнське опитування «Стан корупції в Україні. Сприйняття, досвід, ставлення». Київ : USAID, 2021. URL: <https://engage.org.ua/stan-koruptsiiv-ukraini-spryjniattia-dosvid-stavlennia/> (дата звернення: 05.05.2023).

12. Ганта М. Вибори у Нідерландах: Тест на популізм пройшли. *Укрінформ.* URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2194369-vibori-u-niderlandah-test-ultrapravimi.html> (дата звернення: 05.05.2023).

13. Гаррісон Л. Чому культура має значення / пер. з англ. Л. Шевчук. *Незалежний культурологічний часопис «І».* 2008. № 53. С. 14–21.

14. Гелд Д. Моделі демократії / пер. з англ. Ю. Мельника. *Демократія: антологія.* 2005. Вип. XXVIII. С. 155–175.

15. Головка І. В. Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення : дис. канд. політ. наук : 23.00.02. Харків, 2010. 248 с.

16. Гошовська В. А. Ораторське мистецтво публічного діяча : навч.

посіб. / уклад.-упор. Л. С. Савчук. Київ : НАДУ, 2017. 156 с.

17. Гудзь В. В. Популістські практики в українському політичному дискурсі та механізми їх мінімізації. *Dictum Factum*. 2021. Вип. 2, № 10. С. 11–17.

18. Гуменюк Н., Друзюк Я. Як протистояти сучасному популізму – інтерв'ю екс-радника британського прем'єра. URL: <https://hromadske.ua/posts/populizm-britaniya-mettyu-teilor> (дата звернення: 05.05.2023).

19. Гурик М. І., Шумка М. Л. Трансформація специфічних ознак патерналізму в умовах децентралізації в Україні. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 26–33. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/29229> (дата звернення: 05.05.2023).

20. Гутман Е. Типи і парадокси демократії / пер. з англ. П. Таращука. *Демократія: антологія*. 2005. Вип. XXVIII. С. 143–154.

21. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / пер. с англ. *Полис*. 1999. № 1. С. 10–25.

22. Даль Р. О демократии / пер. с англ. А. С. Богдановского. Москва : Аспект Пресс, 2000. 208 с.

23. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / пер. з англ. О. Д. Білогорського. Харків : Каравела, 2002. 16 с.

24. Де і чому облради воюють з головами ОДА Зеленського? *Чесно*. 2021. URL: <https://www.chesno.org/post/4750/> (дата звернення: 05.05.2023).

25. Демократія проти себе самої: яким був популізм у 2018-му році. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/demokratiya-proti-sebe-samoyi-yakim-buv-populizm-u-2018-mu-roci> (дата звернення: 05.05.2023).

26. Зарембо К. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Київ, 2017. 135 с. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

27. Заславська О. О., Посвістак О. А., Налімова В. В. Новий популізм як технологія політичного маркетингу політичних партій. *Актуальні проблеми політики*. 2022. № 69. С. 65–73.
28. Застава І. В. Умови формування ліберальної демократії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Питання політології*. 2008. № 810, Вип. 12. С. 19–26.
29. Звіти про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2013-2018 рр. *Пенсійний фонд України* : інформаційна сторінка вебпорталу. URL: <https://www.pfu.gov.ua/byudzheth/zvit-pro-vykonannya-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny/> (дата звернення: 05.05.2023).
30. Звіт про фінансову стабільність, грудень 2018. *Національний банк України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2018R2.pdf?v=4 (дата звернення: 05.05.2023).
31. Інформаційний бюлетень центру Разумкова № 51. Київ : Центр Разумкова, 2018. 51 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/newsletter/Newsletter_51.pdf (дата звернення: 05.05.2023).
32. КВУ назвав лідерів фракцій, які провалили роботу в Раді в 2021 р. *Комітету виборців України*. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-nazvav-lideriv-fraktsii-iaki-provalyly-robotu-v-radi-v-2021-r> (дата звернення: 05.05.2023).
33. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб. Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. 176 с.
34. Кіянка І. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми : дис. ... д-ра політ : 23.00.01. Львів : Львівський Національний Університет імені Івана Франка, 2017. 406 с.
35. Ковальчук В. Популізм і конституційна трансформація у країнах центрально-східної Європи та Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 168–185.

36. Козаков В. Політична еліта: особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей державного управління в Україні. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/kozakov.htm> (дата звернення: 05.05.2023).

37. Колодій А. Сучасна демократія і популізм: споріднені супротивники. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики* : зб. ст. і тез за результатами IV Міжнар. наук. конф. (пам'яті Ю. Р. Шведа), 09 листоп. 2019 р. / за ред. А. Романюка, В. Литвина. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. Вип. 4. С. 293–303.

38. Конституційні зміни щодо правосуддя: думка громадян України. Київ : Центр Разумкова, 2019. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konstytutsiini-zminy-shchodo-pravosuddia-dumka-gromadian-ukrainy-cherven2019> (дата звернення: 05.05.2023).

39. Крюков О. Демократизація суспільства та розвиток еліти. *Вісник НАДУ*. 2004. № 4. С. 470–475.

40. Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи. Київ : Центр Разумкова, 2018. 232 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018-Ukr_na_porozi.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

41. Курило М. Еліта і маса у системі суб'єкт-об'єктних політичних відносин: теоретико-методологічний підхід. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2014. №. 4. С. 229-238.

42. Кушнір М. Мураєв: що не так із його словами? Радіо Свобода, 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/text-muraiev-tezy-argumenty/31669030.html>

43. Лісничук О. Популізм в Україні: теоретичні засади і проблеми вивчення феномену. *Наукові записки*. 2015. Вип. 4(78). С. 63–73.

44. Малкіна Г. М. Популізм як політична технологія. *Дні науки*

філософського факультету-2017 : матеріали доповідей та виступів Міжнар. наук. конф., 25-26 квіт. 2017 р. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. Ч. 7. С. 88–90.

45. Медісон Дж. Основи демократичного врядування / пер. з англ. Н. Комарової. *Демократія: антологія*. 2005. Вип. XXVIII. С. 383–396.

46. Мигаль С. М. Популізм в політичному житті суспільства : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса : Одеський університет ім. І. І. Мечникова, 1995. 14 с.

47. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / пер. с англ. А. В. Куряева. Москва : ООО «Социум», ЗАО Издательство «Экономика», 2001. 239 с.

48. Михайлишина Д., Ілляшенко П., Яблонівський Д. Як зробити українців менш вразливими до популізму. *Центр економічної стратегії*. 2019. URL: <https://ces.org.ua/populism-paper/> (дата звернення: 05.05.2023).

49. Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. *Національний Демократичний Інститут*. 2021. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/July%202021%20_bi-annual%20survey%20-%20public%20UKR.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

50. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. *Вопросы философии*. 1989. № 3. С. 120–121.

51. Парламентська республіка після перемоги і атака на сороса. Який план у Тимошенко готують на президентські вибори. *Повінь – зміна системи*. 2018. <https://povin.com.ua/135282-20-07.html> (дата звернення: 05.05.2023).

52. Перспективи українсько-російських відносин (Концептуальні підходи і практичні кроки). *Національна безпека і оборона*. 2015. № 8-9(157-158). С. 2–20.

53. Підсумки 2 сесії Верховної Ради : Дослідження Комітету виборців України, вересень 2019 р. – січень 2020 р. URL:

http://www.cvu.org.ua/uploads/%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%9A%D0%92%D0%A3_%D0%9F%D1%96%D0%B4%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%B8%20%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%97%D1%97.pdf
(дата звернення: 05.05.2023).

54. Побочий І. Трансформація сучасної української еліти та її місце в політичній боротьбі. *Вестник Севастопольского гос. тех. ун-та*. 2007. № 84. С. 50–54.

55. Поппер К. Открытое общество и его враги / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.

56. Популізм та діяльність політиків за принципом «чим гірше, тим краще» – не менша загроза для України, ніж російська агресія : Виступ Президента України Петра Порошенка на п'ятому засіданні Ради регіонального розвитку. URL: <https://www.president.gov.ua/news/populizm-ta-diyalnist-politikiv-za-principom-chim-girshe-tim-40466> (дата звернення: 05.05.2023).

57. Про виконання зведених бюджетів України за 2013–2018 рр. : Звіти Державної казначейської служби України. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua/file-storage/vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu> (дата звернення: 05.05.2023).

58. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 7 черв. 2018 р. № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text> (дата звернення: 05.05.2023).

59. Про відновлення суспільної довіри до конституційного судочинства : Проект Закону від 29 жовт. 2020 р. № 4288. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70282 (дата звернення: 05.05.2023).

60. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26 січ. 2021

р. № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 05.05.2023).

61. Про надходження коштів єдиного внеску за 2014-2018 рр.: Зведення Державної фіскальної служби України. URL: <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/nahodjennya-podatktiv-i-zboriv--obovyaz/nahodjennya-koshtiv-edinogo-vnesku> (дата звернення: 05.05.2023).

62. Про результати виборів народних депутатів України: Протокол Центральної Виборчої Комісії від 26 берез. 2006 р. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/protokol_cvk_2006.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

63. Про результати виборів народних депутатів України: Протокол Центральної Виборчої Комісії від 28 жовт. 2012 р. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/zbvo_2012.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

64. Про результати виборів народних депутатів України: Протокол Центральної Виборчої Комісії від 26 жовт. 2014 р. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/protokol_bmvo_ndu_26102014.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

65. Про результати виборів народних депутатів України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі: Протокол центральної виборчої комісії від 21 лип. 2019 р. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/protokol_zbvo_03082019.pdf (дата звернення: 05.05.2023).

66. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / пер. с англ. ; под ред. В. А. Бажанова. Москва : РОССПЭН, 2000. 320 с.

67. Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціально-політичного явища. *Методологія політичної науки: перші методологічні*

читання : матеріали Всеукр. наук. конф. / укл. В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин. Львів : ЛНУ, 2010. С. 9–15.

68. Радь Т. Популізм як продукт політичної комунікації. *Вісник Львівського університету. Сер. Філософські науки*. 2012. Вип. 15. С. 287–296.

69. Радь Т. Теоретичні засади популізму. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Політологія. Соціологія. Філософія*. 2009. Вип. 13. С. 289–293.

70. Резанова Н. О. Популістичні детермінанти легітимації політичної влади в демократичних суспільствах. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2016. № 67. С. 169–181.

71. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.

72. Свідерська О. І., Була С. П. Популізм як стратегія політичної маніпуляції масовою людиною в епоху постправди. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 18–23.

73. Семенюк Т. Українські політики не працюватимуть з електоратом, що не гарантує голосів. *Український Католицький Університет*. URL: <https://ucu.edu.ua/news/ukrayinski-polityky-ne-pratsyuvatymut-zelektoratom-shho-ne-garantuye-golosiv-vypusknyk-uku-ta-politychnyjanalitik-taras-semenyuk/> (дата звернення: 05.05.2023).

74. Сніховська І. Е. Механізми засоби та прийоми мовної гри в сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Запоріжжя : Запорізький національний ун-т, 2005. 20 с.

75. Соколовська А. М., Котляревський Я. В. Науковий дискурс популізму: аспекти економіки й податкової політики. *Наука та інновації*. 2020. № 5. С. 39–56.

76. Соколовська А. М., Райнова Л. Б. Вплив податків на нерівність доходів в Україні. *Фінанси України*. 2019. № 7. С. 72–91.

77. Сорман Г. Популізм – це порнографія. *Незалежний*

культурологічний часопис <І>. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Sorman_Populizm-ce_pornografiya.htm (дата звернення: 05.05.2023).

78. Суспільно-політичні настрої населення України: актуальні політичні події за результатами телефонного опитування, проведеного 26-29 листопада 2021 року. Київський міжнародний інститут соціології, 2021. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1074&page=2> (дата звернення: 05.05.2023).

79. У справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України : Рішення конституційного суду України від 27 жовт. 2020 р. № 13-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text> (дата звернення: 05.05.2023).

80. Фененко А. В. Концепции и определения демократии. Москва : КомКнига-URSS, 2006. 224 с.

81. Фукуяма назвав реванш популізму найбільшим викликом демократичному світу. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2655453-fukuama-nazvav-revans-populizmu-najbilsim-viklikom-democraticnomu-svitu.html> (дата звернення: 05.05.2023).

82. Хабермас Ю. Комунікативна дія та дискурс. Першоджерела комунікативної філософії. Київ : Либідь, 1996. С. 84–91.

83. Хорос В. Г. Популистское видение культуры. Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980. С. 193–206.

84. Чергові вибори народних депутатів України 29.03.1998 р. *ЦВК*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html> (дата звернення: 05.05.2023).

85. Чернятевич Я. В. Турбулентність у соціально-економічній системі України. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Сер. Економіка*. 2020. Т.

25. Вип. 2(81). С. 43–48.

86. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія / пер. с нем. Київ : Основи, 1995. 528 с.

87. Юлія Тимошенко: Після виборів я не втрачу жодної хвилини. *ВО «Батьківщина»*. URL: <https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-pislya-viboriv-ya-ne-vtrachu-zhodno%20%97-xvilini/> (дата звернення: 05.05.2023).

88. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборного «флірту». *Контекст*. 2002. № 2. С. 21–25.

89. Abreu M., Öner Ö. Disentangling the brexit vote: The role of economic, social and cultural contexts in explaining the UK's EU referendum vote, *Environment and Planning A. Economy and Space*. 2020. Vol. 52, No. 7. P. 1434–1456.

90. Abts K., Rummens S. Populism Versus Democracy. *Political Studies*. 2007. Vol. 55, No. 2. P. 405–422.

91. Achen C., Bartels L. Do Sanders supporters favor his policies? *The New York Times*. 2016. URL: http://www.nytimes.com/2016/05/23/opinion/campaign-stops/do-sanders-supporters-favor-his-policies.html?_r=0 (last accessed: 05.05.2023).

92. Autor D., Dorn D., Hanson G., Majlesi K. Importing political polarization? The electoral consequences of rising trade exposure. *American Economic Review*. 2020. Vol. 110, No. 10. P. 3139–3183.

93. Balcer A. Law and justice but what about Europe? *Wise-Europa German-Polish European blog*. 2018. URL: <https://www.wise-europa.eu/en/2018/07/09/law-andjustice-but-what-about-europe/> (last accessed: 05.05.2023).

94. Barndt W. Populism in America: Christopher Lasch, bell hooks, and the Persistence of Democratic Possibility. *A Journal of Politics and Society*. 2019. Vol. 31, Iss. 3-4. P. 278–299. DOI: <https://doi.org/10.1080/08913811.2019.1713632>.

95. Bekeshkina I. Interview. *The Ukrainian Week*. 2018. URL: <http://ukrainianweek.com/Society/216145> (last accessed: 05.05.2023).
96. Benedetto G., Hix S., Mastrorocco N. The Rise and Fall of Social Democracy, 1918–2017. *American Political Science Review*. 2020. Vol. 114, No. 3. P. 928–939.
97. Bergh A., Kärnä A. Globalization and populism in Europe. *IFN Working Paper*. 2019. Vol. 1304. 21 p.
98. Berlet C., Lyons M. N. Right-Wing Populism in America: Too Close for Comfort. New York : Guilford Press, 2018. 449 p.
99. Betz H.-G. Nativism Across Time and Space. *Swiss Political Science Review*. 2017. Vol. 23, No. 4. P. 335–353.
100. Betz H.-G. Radical Right-Wing Populism in Western Europe. Basingstoke : Macmillan, 1994. 226 p.
101. Blocher C. La Suisse sur la voie vers la dictature. Speech at Albisgüetli, Meeting of the Zurich SVP, 2016. 24 p.
102. Bonikowski B. Three Lessons of Contemporary Populism in Europe and the United States. *The Brown Journal of World Affairs*. 2017. Vol. 23, No. 1. P. 9–24.
103. Boros T., Freitas M., Györi G., Laki G. State of populism in Europe 2020. Brussels : FEPS and Policy Solutions, 2020. 70 p.
104. Borriello A., Jäger A. The Antinomies of Ernesto Laclau: A Reassessment. *Journal of Political Ideologies*. 2020. Vol. 26, Iss. 3. P. 298–316. DOI: <https://doi.org/10.1080/13569317.2020.1855775>.
105. Broz L. J., Frieden J. A., Weymouth S. Populism in Place: The Economic Geography of the Globalization Backlash. *International Organization*. 2021. Vol. 75, No. 2. P. 464–494.
106. Burdih M. How Populism Challenges Modern Liberal Democracies? *Modern directions of scientific research development* : Proceedings of the 4th International scientific and practical conference. Chicago : BoScience Publisher,

2021. P. 357–365. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2021/10/MODERN-DIRECTIONS-OF-SCIENTIFIC-RESEARCH-DEVELOPMENT-28-30.09.21.pdf> (last accessed: 05.05.2023).

107. Burdiuh M. Left-wing and Right-Wing Populism in Modern Democracies. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021*: International Scientific Conference, April 21-22, 2021. Kyiv : Publishing Center «Kyiv University», 2021. P. 315–317. URL: http://dsphd2021.knu.ua/DN_2021.pdf (last accessed: 05.05.2023).

108. Burdiuh M. Populism as a Phenomenon of Modern Politics. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020*: International Scientific Conference, April 22-23, 2020. Kyiv : Publishing center «Kyiv University», 2020. P. 172–173. URL: <http://dsphd2020.knu.ua/DSPHD2020.pdf> (last accessed: 05.05.2023).

109. Burdiuh M., Malkina H. Populism in the United States: How Democracy Overcomes the Challenge. *Actual Problems of International Relations*. 2022. Vol. 151. P. 4–9. URL: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/issue/view/236/38> (last accessed: 05.05.2023).

110. Burdiuh M. Right-Wing and Left-Wing. Populist Parties as a Threat to Modern Liberal Democracies. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts*. 2021. Vol. 15, No. 1. P. 11–21. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/rop/7025-rop2021101> (last accessed: 05.05.2023).

111. Canovan M. Trust the People! Populism and The Two Faces of Democracy. *Political Studies*. 1999. Vol. 47, № 1. P. 3–12.

112. Caramani D. Will vs Reason: The Populist Technocrat Forms of Political Representation and their Critique to Party Government. *American Political Science Review*. 2017. Vol. 111, No. 1. P. 54–67.

113. Colantone I., Stanig P. Global competition and brexit. *American*

Political Science Review. 2018. Vol. 112, No. 2. P. 201–218.

114. Colantone I., Stanig P. The Trade Origins of Economic Nationalism: Import Competition and Voting Behavior in Western Europe. *American Journal of Political Science*. 2018. Vol. 62, No. 4. P. 936–953.

115. Coynash H. Zelensky imposes sanctions against men who fought for Ukraine in Donbas. *Kharkiv Human Rights Protection Group*. 2021. URL: <https://khp.org/en/1608809236> (last accessed: 05.05.2023).

116. Crozier M., Friedberg E. *Actors and Systems. The Politics of Collective Action*. Chicago : University of Chicago Press, 1980. Vol. VII. 333 p.

117. Dal Zotto E. Populism in Italy: The Case of the Five Star Movement. *Populism in Europe: from symptom to alternative. CIDOB Report 1* / ed. E. Woertz. Barcelona, 2017. P. 61–64.

118. Diehl P. Antipolitik und postmoderne Ringkampf-Unterhaltung. *APuZ*. 2017. Vol. 67, No. 44–45. P. 25–30.

119. Dionne Jr. E. J., Ornstein N. J., Mann T. E. *One nation after Trump: A guide for the perplexed, the disillusioned, the desperate, and the not-yet deported*. New York : St Martin's Press, 2017. 352 p.

120. Dippel C., Gold R., Heblich S. Globalization and its (dis-) content: Trade shocks and voting behavior. Technical Report 21812. National Bureau of Economic Research, 2015. 54 p. URL: <http://www.nber.org/papers/w21812> (last accessed: 05.05.2023).

121. Dobos G. Hungary: The Impact of Populism on the Party System (2000-2020). *Impacts of Populism on the Party Systems*. 2021. P. 1–13.

122. Dukanovic D. *Populist parties in selected European countries*. Turku : University of Turku Centre for Parliamentary Studies, 2014. URL: <https://silo.tips/download/populist-parties-in-selected-european-countries> (last accessed: 05.05.2023).

123. Eatwell R., Goodwin M. *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican Books, 2018. 384 p.

124. Economic Freedom and Unemployment around the World. *Southern Economic Journal*. 2007. Vol. 74, No. 1. P. 158–176.
125. European Populism in the Shadow of the Great Recession / eds.: Kriesi H., Pappas T. Colchester : ECPR Press, 2015. 387 p.
126. Filsinger M., Wamsler St., Erhardt J., Freitag M. Identity and populism: The relationship between conceptions of nationhood and populist attitudes. *Nations and Nationalism*. 2021. Vol. 27, Iss. 3. P. 656–672.
127. Finchelstein F. From Fascism to Populism in History. California : University of California Press Books, 2019. 376 p.
128. Flaherty T., Rogowski R. Rising Inequality as a Threat to the Liberal International Order. *International Organization*. 2021. Vol. 75, No. 2. P. 495–523.
129. Foley J., Pete R. In fear of populism: Referendums and neoliberal democracy. *Socialist Register*. 2018. Vol. 54. P. 74–98.
130. Foster A. Ukip leader Nigel Farage’s most memorable speeches including his Farewell today. *Express*. 2016. URL: <https://www.express.co.uk/news/politics/686024/Ukip-leader-NigelFarage-speeches-resignation-European-Parliament-Brexit-victory> (last accessed: 05.05.2023).
131. Freedman M. Ideology: A Very Short Introduction. Oxford, UK : Oxford University Press, 2003. 160 p.
132. Fukuyama F. Fukuyama Replies. *Foreign Affairs*. 2019. Vol. 98, No. 2. P. 168–170.
133. Fukuyama F. Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2018. 240 p.
134. Galston W. A. Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy. New Haven : Yale University Press, 2018. 158 p.
135. Galston W. A. The 2016 U.S. Election: The Populist Moment. *Journal of Democracy*. 2017. № 23.
136. Galston W. A. The Populist Challenge to Liberal Democracy. *Journal*

of Democracy. 2018. Vol. 29? № 2. P. 5–19.

137. Gervais B. T., Morris I. L. *Reactionary Republicanism. How the Tea Party in the House Paved the Way for Trumps Victory*. Oxford : Oxford University Press, 2018. 316 p.

138. Gest J., Reny T., Mayer J. Roots of the Radical Right: Nostalgic Deprivation in the United States and Britain. *Comparative Political Studies*. 2018. Vol. 51, No. 13. P. 1694–1719.

139. Gilley B. The meaning and measure of state legitimacy: Results for 72 countries. *European Journal of Political Research*. 2006. Vol. 45. P. 499–525.

140. Godwin L. *The Populist Moment: A Short History of the Agrarian Revolt in America*. New York, 1978. 287 p.

141. Gould-Wartofsky M. A. *The Occupiers: The Making of the 99 Percent Movement*. New York : Oxford University Press, 2015. 328 p.

142. Greskovits B. *The Political Economy of Protest and Patience: Easy European and Latin American Transformations Compared*. Budapest : Central European University Press, 1998. 246 p.

143. Griswold D. *Where Do Tea Party Members Stand on Free Trade?* *Manzella Report*. 2011. URL: <http://www.manzellareport.com/index.php/politics/264-where-do-tea-party-members-stand-on-free-trade> (last accessed: 05.05.2023).

144. Heinö A. J. Timbro Authoritarian. *Populism Index*. 2019. URL: <https://populismindex.com/> (last accessed: 05.05.2023).

145. Held D. *Models of democracy*. 3rd ed. Stanford : Stanford University Press, 2006. 408 p.

146. Hildebrand M. *Rechtspopulismus und Hegemonie: Der Aufstieg der SVP und die diskursive Transformation der politischen Schweiz*. Bielefeld : Transcript, 2017. P. 181–182.

147. Hofstadter R. *The Age of Reform. From Bryanto FDR*. New York, 1955. 61 p.

148. Inglehart R., Norris P. Trump and the Populist Authoritarian Parties: The Silent Revolution in Reverse. *Perspectives on Politics*. 2017. Vol. 15, No. 2. P. 443–454.

149. Inglehart R. F., Norris P. Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash. New York : Cambridge University Press, 2018. 554 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2818659 (last accessed: 05.05.2023).

150. Inside Wagnergate: Ukraine’s Brazen Sting Operation to Snare Russian Mercenaries. *Bellingcat*. 2021. URL: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2021/11/17/inside-wagnergate-ukraines-brazen-sting-operation-to-snare-russian-mercenaries/> (last accessed: 05.05.2023).

151. Ivaldi G. Populism in France. *Populism Around the World: A Comparative Perspective*. Cham : Springer, 2018. P. 27–48.

152. Ivaldi G., Mazzoleni O. Economic Populism and Producerism: European Right-Wing Populist Parties in a Transatlantic Perspective. *Populism*. 2019. Vol. 2, No. 1. P. 1–28.

153. Judis J. B. The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics. New York : Columbia Global Reports, 2016. 182 p.

154. Kazin M. Donald Trump and American Populism. *The Rise of Populism: Lessons for the European Union and the United States of America*. Latvia : University of Latvia Press, 2017. P. 75–86.

155. Kenny P.D. Populism and Patronage. *Why Populists Win Elections in India, Asia and Beyond*. New Delhi : Oxford University Press, 2017. 252 p.

156. Khali El-A. Populism in Sweden: socioeconomic polarisation in the model social democratic state. *Populism in Europe: from symptom to alternative. CIDOB Report 1* / ed. E. Woertz. Barcelona, 2017. P. 53–55.

157. Klass B. *The Despot's Apprentice: Donald Trump's Attack on Democracy*. Oxford : Oxford University Press, 2017. 336 p.
158. Körösenyi A. Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*. 2017. Vol. 26, No. 4. P. 7–28.
159. Krastev I. The New Europe: Respectable Populism, Clockwork Liberalism. *Open Democracy*. 2006. URL: https://www.opendemocracy.net/democracy-europe_constitution/new_europe_3376.jsp (last accessed: 05.05.2023).
160. Kryshchanovskaya O., White S. The Sovietization of Russian Politics. *Post-Soviet Affairs*. 2009. Vol. 25, No. 4. P. 283–309.
161. Kuzio T. Crime, Politics and Business in 1990s Ukraine. *Communist and Post-Communist Politics*. 2014. Vol. 47. P. 195–210.
162. Kuzio T. Impediments to the Emergence of Political Parties in Ukraine. *Politics*. 2014. Vol. 34, No. 4. P. 309–323.
163. Kuzio T. Populism in Ukraine and Europe: Similar but Also Different. CGP working papers. *Populism in Europe: An Overview* / ed. K. Segbers. Berlin, 2018. № 9. P. 16–31.
164. Kuzio T. The Rise and Fall of the Party of Regions Political Machine. *Problems of Post-Communism*. 2015. Vol. 62, No. 3. P. 174–186.
165. Kuzio T. Western Historians of Russia and Crimea. Why Do They Continue to Use Imperialist and Racist Frameworks? *Cicero Foundation Great Debate Paper*. 2018. No. 18/02. URL: http://www.cicerofoundation.org/lectures/Kuzio_Western_Historians_of_Russia_and_Crimea.pdf (last accessed: 05.05.2023).
166. Le Pen M. Speech Châteauroux. *Rassemblement National*. 2017. URL: <https://www.rassemblementnational.fr/videos/discours-de-marine-le-pen-a-chateauroux> (last accessed: 05.05.2023).
167. Ledezma M. Between the Populist Left and Right: Discursive Structure

and Ideological Interventions in Podemos and the National Front. *Podemos and the New Political Cycle* / eds.: García A. Ó., Briziarelli M. Cham : Palgrave Macmillan, 2018.

168. Levitsky S., Way L. A. Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War. Cambridge : Cambridge University Press, 2010.

169. Levitsky S., Ziblatt D. How Democracies Die. New York : Random House, 2018. 320 p.

170. Lincoln's House Divided Speech. 1858. URL: <https://www.pbs.org/wgbh/aia/part4/4h2934t.html> (last accessed: 05.05.2023).

171. Lipiński A. Poland: The Impact of Populism on the Party System (2000- 2020). *Impacts of Populism on the Party Systems*. 2021. P. 14–25.

172. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics. 2nd ed. London : Heinemann, 1983. 586 p.

173. Lowndes J. Populism in the United States. *Oxford handbook of populism* / eds.: Kaltwasser C. R., Taggart P., Espejo P. O., Ostiguy P. Oxford, 2017. P. 232–247.

174. Lundskow G. Authoritarianism and Destructiveness in the Tea Party Movement. *Critical Sociology*. 2012. Vol. 38, No. 4. P. 529–547.

175. Mair P. Popular Democracy and the European Union Polity. *EUROGOV: European Governance Papers*. 2005. Vol. C-05-03. URL: <http://www.connex-network.org/eurogov/pdf/egp-connex-C-05-03.pdf> (last accessed: 05.05.2023).

176. Mair P. Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy. London : Verso, 2013. 174 p.

177. Malkina G. M. Multifaceted populism: the challenges of politics in the XXI century. *Virtus: Scientific Journal*. 2020. No. 43. P. 243–251.

178. Mazzoleni O. Political Achievements, Party System Changes and Government Participation: the Case of the 'New' Swiss People's Party. *Absorbing the Blow* / eds.: Zaslove A., Wolinetz S. Populist Parties and their Impact on

Parties and Party Systems, 2018. P. 83–102.

179. Merkel W. Embedded and Defective Democracies. *Democratization*. 2004. Vol. 11, No. 5. P. 33–50.

180. Mesežnikov G. Populism and liberal democracy in Central and Eastern Europe. Bratislava : Institute for public affairs, 2008. 132 p.

181. Milanovic B. Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2016. 320 p.

182. Moffitt B. The global rise of populism: Performance, political style, and representation. Redwood City, CA : Stanford University Press, 2016. 240 p.

183. Morillas P. Setting the Brexit Agenda: Populism and UKIP in the United Kingdom. *Populism in Europe: from symptom to alternative. CIDOB Report 1* / ed. E. Woertz. Barcelona, 2017. P. 57–59.

184. Mudde C. Europe's Populist Surge: A Long Time in the Making. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95, No. 6. P. 25–30.

185. Mudde C. On Extremism and Democracy in Europe. London : Routledge, 2016. 188 p.

186. Mudde C. Populism in Europe: An Illiberal Democratic Response to Undemocratic Liberalism (The Government and Opposition/Leonard Schapiro Lecture 2019). *Government and Opposition: An International Journal of Comparative Politics*. 2021. Vol. 56. P. 577–597.

187. Mudde C. Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 385 p.

188. Mudde C. The far right in America. London : Routledge, 2018. 148 p.

189. Mudde C. The Popular Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39, No. 4. P. 541–63.

190. Mudde C., Kaltwasser C. Populism: A very short introduction. Oxford: Oxford University Press, 2017. pp. 131.

191. Mudde C. The Populist Zeitgeist, Government and Opposition. *International Journal of Comparative Politics*. 2004. Vol. 39, No. 4. P. 541–563.

192. Müller J.-W. *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. New Haven, CT : Yale University Press, 2011. 304 p.
193. Muller J.-W. *What is Populism?* PA : University of Pennsylvania Press, 2016. 136 p.
194. Muro D. Let the people rule. Definitions and theories of populism. *Populism in Europe: from symptom to alternative. CIDOB Report 1* / ed. E. Woertz. Barcelona, 2017. P. 9–13.
195. Norris P., Inglehart R.. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2019. 564 p.
196. O’Sullivan J. Conservatism, Populism, Conviction. *Quadrant Online*. 2017. URL: <https://quadrant.org.au/magazine/2017/11/conservatism-populism-conviction-politics/> (last accessed: 05.05.2023).
197. Oliver J. E, Rahn W. M. Rise of the Trumpenvolk: Populism in the 2016 Election. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2016. Vol. 667, No. 1. P. 189–206.
198. Orbán V. Speech at Hungarian Youth Camp. *Hungarian Spectrum*. 2014. URL: <https://www.hungarianspectrum.org/2014/07/31/viktor-Orbans-speech-at-the-xxv-balvanyos-free-summeruniversity-and-youth-camp-july-26-2014-baile-tusnad-tusnadjurdo/> (last accessed: 05.05.2023).
199. Ostiguy P. Populism: A Socio-Cultural Approach. *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 73–100.
200. Otjes S., Ivaldi G., Jupskås R. A., Mazzoleni O. It's not Economic Interventionism, Stupid! Reassessing the Political Economy of Radical Right-Wing Populist Parties. *Swiss Political Science Review*. 2018. Vol. 24, No. 3. P. 270–290.
201. Palonen E. Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies*. 2018. Vol. 26, No. 3. P. 308–321.
202. Pappas T. Because this is the era of populist democracy. *Takis s Pappas*.

URL: <https://pappaspopulism.com/populism-causality/> (last accessed: 05.05.2023).

203. Policies in the European Union 2018 Survey. European Commission, 2018. URL:

https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/tax_policies_survey_2018.pdf (last accessed: 05.05.2023).

204. Populism in Eastern Europe: Racism, Nationalism, and Society/ ed. Held J. New York : East European Monographs, 1996. 247 p.

205. Populism in Europe: from symptom to alternative. CIBOD Report 1 / ed. Woertz E. Barcelona, 2017. 67 p.

206. Protsenko V. The Economics of Pain and Injustice. How Ukrainians Turned Into a «Leftwing» Nation. Vox Ukraine. *VoxUkraine*. 2018. URL: <https://voxukraine.org/en/the-economics-of-pain-and-injustice-how-ukrainians-turned-into-a-leftwing-nation> (last accessed: 05.05.2023).

207. Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts. *World Politics*. 1997. Vol. 49, No. 2. P. 155–170.

208. Rodrik D. Populism and the Economics of Globalization. *Journal of International Business Policy*. 2018. Vol. 1, No. 1-2. P. 12–33.

209. Rooduijn M., Akkerman T. Flank attacks: Populism and left-right radicalism in Western Europe. *Party Politics*. 2017. Vol. 23, No. 3. P. 193–204.

210. Rosentiel T. In Search of Ideologues in America. It's Harder than You May Think. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewresearch.org/2006/04/10/in-search-of-ideologues-in-america/> (last accessed: 05.05.2023).

211. Samuels R. Psychoanalyzing the Left and Right After Donald Trump. *Critical Theory and Practice in Psychology and the Human Sciences*, 2016. 118 p.

212. Shapiro B. How To Destroy America In Three Easy Steps. New York, Broadside Books, 2020. 288 p.

213. Sieradzka M. FAZ: Nocna ofensywa PiS przeciwko demokracji. *DW*. URL: <http://www.dw.com/pl/faz-nocna-ofensywa-pis-przeciwkodemokracji/a->

39782969 (last accessed: 05.05.2023).

214. Skubenko M., Tymoshenko Yu. Antolohiya Manipulyatsiy. *Vox Ukraine*. 2017. URL: <https://voxukraine.org/uk/yuliya-timoshenko-antologiyamanipulyatsij/> (last accessed: 05.05.2023).

215. Socio-Political Moods of the Population of Ukraine: The Results of a Survey Conducted on December 9-17, 2021 by the Method of Personal («Face-To-Face») Interviews. *Kyiv Institute of Sociology*. 2021. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1080&page=1> (last accessed: 05.05.2023).

216. Sorensen G. *Democracy and Democratization*. Boulder, 1993. 215 p.

217. Sorokin O. Razumkov will likely be ousted for his disputes with Zelensky. *The Kyiv Post*. 2021. URL: https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/razumkov-will-likely-be-ousted-for-his-disputes-with-zelensky.html#pll_switcher (дата звернення: 05.05.2023).

218. Stavrakakis Y., Katsambekis G., Kioupkiolis A., Siomos T. Populism, Anti-Populism and Crisis. *Contemporary Political Theory*. 2018. Vol. 17, No. 1. P. 4–27.

219. Stephen M. Weatherford. Measuring political legitimacy. *American Political Science Review*. 1992. Vol. 86. P. 149–166.

220. Surveys regarding trust in the judiciary, judicial independence and accountability, perception of and reporting corruption. Kyiv : USAID, 2021. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/2021_Surveys_Presentation_ROL060221_ENG.pdf (last accessed: 05.05.2023).

221. Swank D., Betz H.-G. Globalization, the welfare state and right-wing populism in Western Europe. *Socio-Economic Review*. 2003. Vol. 1, No. 2. P. 215–245.

222. Taggart P. Populism. *Comparative Sociology*. 2003. Vol. 2, No. 3. P. 566–568.

223. *The Struggle Over Borders: Cosmopolitanism and Communitarianism* / De Wilde P. et al. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2019. 284 p.
224. Thousands in Kyiv demand resignation of Zelenskyy and his office's chief. *Euromaidan Press*. 2021. URL: <http://euromaidanpress.com/2021/12/02/thousands-in-kyiv-demand-resignat> (last accessed: 05.05.2023).
225. Tourain A. *Qu'est-ee que la democratie?* Paris, 1994. 115 p.
226. Trost C., Rosenthal L. Introduction. *The Rise of the Tea Party. Steep. The Precipitous Rise of the Tea Party. Berkeley* / eds.: Rosenthal L., Trost C. California : University of California Press, 2012. 33 p.
227. Trump D. J. Let Me Ask America a Question. *The Wall Street Journal*. 2016. URL: <https://www.wsj.com/articles/let-me-ask-america-a-question-1460675882> (last accessed: 05.05.2023).
228. Trump D. J. Remarks at the Central Florida Fairgrounds in Orlando, Florida. 2016. *Presidency*. URL: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=123513> (last accessed: 05.05.2023).
229. Trump D. The Inaugural Address. *Politico Staff*. 2017. URL: <https://www.politico.com/story/2017/01/full-text-donald-trump-inauguration-speech-transcript-233907> (last accessed: 05.05.2023).
230. Tymoshenko Y. Comment on the Anti-Corruption Court. 2018. URL: <https://www.tymoshenko.ua/en/news-en/ukraine-needs-an-independent-anti-corruptioncourt-not-deception-by-the-president/> (last accessed: 05.05.2023).
231. Ukraine ex-leader Petro Poroshenko accused of «treason». *Deutsche Welle*. 2021. URL: <https://www.dw.com/en/ukraine-ex-leader-petro-poroshenko-accused-of-treason/a-60201206> (last accessed: 05.05.2023).
232. Ukraine's Former President Sells TV Channels Following Passage of «Oligarch» Bill. *Radio Free Europe*. 2021. URL: <https://www.rferl.org/a/ukraine-poroshenko-sells-tv-channels/31552756.html> (last accessed: 05.05.2023).
233. Ukraine's Supreme Court to Consider Validity of Sanctions Imposed

on ZIK, and 112 Ukraine TV. *Internews-Ukraine*. 2021. URL: <https://internews.in.ua/news/ukraine-s-supreme-court-to-consider-validity-of-sanctions-imposed-on-zik-and-112-ukraine-tv/> (last accessed: 05.05.2023).

234. Ukrainian President Signs «Anti-Oligarch Law». *Radio Free Europe*. 2021. URL: <https://www.rferl.org/a/ukraine-zelenskiy-anti-oligarch-law/31548053.html> (last accessed: 05.05.2023).

235. Urbinati N. Democracy and Populism. *Constellations*. 1998. Vol. 5, No. 1. P. 110–124.

236. Urbinati N. *Me the People. How Populism Transforms Democracy*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2019. 272 p.

237. Velychko L., Horodetska I., Moskalenko O., Shumna L. Legal Regulation Developing Regional Innovation Clusters in the Financial Sector in Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2020. Vol. 1, No. 32. P. 231–243.

238. Von Beyme K. *Political Parties in Western Democracies*. New York : St. Martin's Press, 1985. 444 p.

239. What makes disruption of SAPO Competition so dangerous. *Transparency International-Ukraine*. 2021. URL: <https://ti-ukraine.org/en/news/what-makes-disruption-of-sapo-competition-so-dangerous/> (last accessed: 05.05.2023).

240. Williams J. C. *White Working Class: Overcoming Class Cluelessness in America*. Boston, Massachusetts : Harvard Business Review Press, 2017. 192 p.

241. Wilson A. Faltering fightback: Zelensky's piecemeal campaign against Ukraine's oligarchs. *The European Council on Foreign Relations*. 2021. URL: <https://ecfr.eu/publication/faltering-fightback-zelenskys-piecemeal-campaign-against-ukraines-oligarchs/> (last accessed: 05.05.2023).

242. Wodak R. Analysing the micropolitics of the populist far right in the “post-shame era”. *Europe at the Crossroads: Confronting Populist, Nationalist and Global Challenges* / eds.: Bevelander P., Wodak R. Nordic Academic Press,

2019. P. 63–92.

243. Yaremko V., Lukomska I., Nizalov D. What Political Parties Say about the Land Reform – and What the Voters Hear. Kyiv School of Economics, 2017. URL: https://kse.ua/about-the-school/news/2017_07_31-politichni-partiyi-i-zemelne-pitannya/ (last accessed: 05.05.2023).

244. Zeskind L. A Nation Dispossessed: The Tea Party Movement and Race. *Critical Sociology*. 2012. Vol. 38, No. 4. P. 495–509.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Бурдюг М. М. Чинники зростання популізму в умовах ліберальної демократії. Актуальні проблеми політики. 2020. Вип. № 66. С. 89–97.
2. Burdiuh M., Malkina H. Populism in the United States: How Democracy Overcomes the Challenge. *Actual Problems of International Relations. Institute of International Relations of Taras Shevchenko National Univeristy of Kyiv*. Issue 151, #2 (2022). P. 4–9.

3. Бурдюг М. М. Популізм як виклик демократичним процесам у Європейському Союзі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. 2023. Вип. 1(57). С. 49–55.

Матеріали наукових конференцій:

1. Burdiuh M. Populism as a Phenomenon of Modern Politics. International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020», April 22-23, 2020: [Abstracts]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University». P. 172–173.

2. Burdiuh M. Left-wing and Right-Wing Populism in Modern Democracies. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021»*, April 21-22, 2021: [Abstracts]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University». P. 315–317.

3. Burdiuh M. How Populism Challenges Modern Liberal Democracies? International Scientific and Practical Conference «*Modern directions of scientific research development*», September 28-30, 2021: [Abstracts]. Chicago, USA: BoScience Publisher. P. 357–365.

4. Бурдюг М. М. Механізми протидії популізму в Україні. *Стан, проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства*: збірник тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф., 20 квітня 2023 р. [матеріали доповідей та виступів]. Полтава: ЦФЕНД, 2023. С. 40–42.

Статті, що додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Burdiuh M. Right-Wing and Left-Wing. Populist Parties as a Threat to Modern Liberal Democracies. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts*. Poland. 2021. Vol. 15, No. 1. P. 11–21.

